

Különlenyomat
a Művészettörténeti Értesítő XLI.
(1992) 1—4-es számából

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

„BÁRKI MIT MOND IS, AZ ARCHITECTURA TÖRVÉNYI CSUPA ÖNKÉNYEN ALAPULNAK”

SZÉCHENYI ISTVÁN ÉPÍTÉSZETI ÉRDEKLŐDÉSE

NÉMETH LAJOS EMLÉKÉNEK

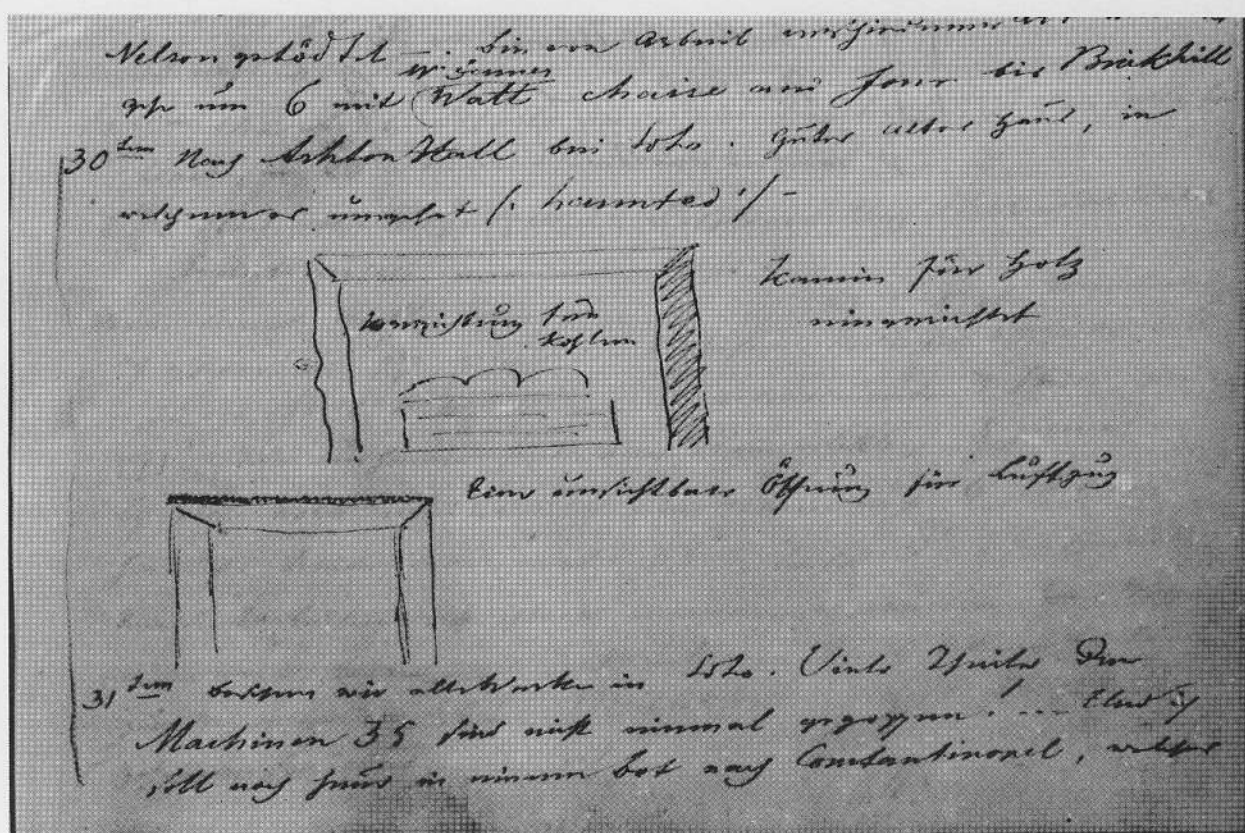
„Tegnap felkerestem Széchenyit; asztalát szokás szerint különféle tervek és rajzok borították — vasút Sopron és Bécsújhely között — színház Pesten — tervek a pesti Városliget mellett felépítendő házakról szolgaházakkal és körülkerített kertes terekkel, mint Londonban ...”[1] Így emlékezik meg Széchenyiről 1844. május 11-én a Magyarországot járó angol diplomata, Andrew Joseph Blackwell, elénk vetítve az örökké alkotó, terveket és ábrándokat szövő ember jól ismert képét. Széchenyi István alkotásairól, beleértve építészeti alkotásait is, már jó néhány tanulmány született, különösen Pesttel kapcsolatos működése keltette fel a kutatók érdeklődését.[2] Ezen írások szerzői azonban főleg műszaki, városrendezési vagy más, sajátos szempontból vizsgálták meg Széchenyi építészettel kapcsolatos tevékenységét, illetve valamilyen részletkérdést dolgoztak ki. E tanulmányban elsőként kíséreljük meg összefoglalóan áttekinteni Széchenyi István építészeti érdeklődését — ilyen irányú iskolázottságát, utazási tapasztalatait, olvasottságát, esztétikai nézeteit, stíluspreferenciáit, építkezéseit, az építészettel fenntartott kapcsolatát —, tudván, hogy az így nyert kép még nem teljes, és további kutatásokra lesz szükség egyes részletek kimunkálásához.

A gyermek és az ifjú Széchenyi nemcsak hogy részesült építészeti képzésben, hanem tanulmányai során kapcsolatba került a kor Magyarországnak két jeles építészeti szakértőjével is, Révai Miklóssal és Kresznerics Ferencel. Mint a család házitáncmestere, Révai Miklós Nagycenken oktatta a rajzot a Széchenyi-fiúknak, Pálnak és Istvánnak. Erről a Széchenyi-kutató Bártfai Szabó László a következőket jegyezte le: „Az a néhány színes rajzlap, mely Révai kezétől készítve fennmaradt, bizonyosságul szolgál annak megítélésére, hogy növendékeit a rajz és mérés tan, stílus és építéstan akkor ismert legteljesebb szabályai szerint oktatta. Le Clerc, Vignola és Palladio után készített mintarajzai a színezés, méretezés és árnyékolás valóságos remekei.”[3] Révai Miklós, a *Városi építésnek eleji* (1780) című tankönyv szerzője a Magyarországon modernnek számító klasszicizáló ízlés alapján állt.[4] A Széchenyi-fiúk később Pesten is tanultak Révainál. A gimnazista István 1808. november 19-én jelentette szüleinek: „... most mink tanuljuk az Architecturát Révai főtisztelendő úrtól, a ki gyönyörűen tud rajzolni, a magyar nyelvnek és iskolának annak professora.”[5] Széchenyi István magántanulóként Pesten, Sopronban, majd Szombathelyen tette le a gimnáziumi, illetve bölcsészeti vizsgákat. A szombathelyi liceumban 1807-ben Kresznerics Ferenc vizsgáztatta mennyiségtanból, majd 1808-ban geometriából, mindkét alkalommal „kitűnő” osztályzatra érdemesítve őt.[6] Kresznerics, mint fennmaradt latin nyelvű kompendiuma bizonyítja, Szombathelyen többek közt az Architectura Civilis témájából adott elő, és ha önálló ideákat nem is fejtett ki, említett kéziratának tanúsága szerint a kortárs szakirodalomban igen jártas volt.[7]

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy Széchenyi diákként legalább a társadalmi osztályánál szokásos, ha azt valamelyest meg nem haladó építészeti ismeretekre tett szert. Ugyanakkor azt is el kell mondani — és ez az építészethez való későbbi viszonyulását is jócskán előlegezi —, hogy belsőleg nem tette magáévá az oszloprendeken alapuló klasszikus architektúrát, nem fogadta el annak örökérvényűségét. „Magam is tanultam architecturát” — írja később —, „hanem már gyermekkoromban sem akartam elhinni azon *nec plus ultrat*, miszerint, teszem például, négy határozott oszloprend s egyéb már megállapított rendszabás van. Soha nem bírtam átlátni, „ötödik, s még hatodik” oszloprendet s számos más változásokat miért nem volna szabad divatba hozni? s mióta öregedtem, e tekintetben egy cseppet sem tanultam, sőt most egyenesen így szólok: „Mily szemtelenség néhány száz vagy ezer évvel előbb bizonyos szabályokat állítani fel a jövők számára, vagy inkább mily gyávaság ily szabályok rabja, sőt bolondja lenni örökre? Győzzön az ok, s csak az ok, ne a régiség, s még kevésbé azon nimbus, melyet csalbölcsék saját sötét céluk vagy világos hiúságuk elburkolása végett szoktak a régiség körül terjeszteni.”[8]

Széchenyi építészeti ismereteit és ízlését számos, egész Európára kiterjedő utazás is gyarapította, illetve formálta. Naplójának lakonikus, helyenként töredékes jellege ellenére kirajzolódik, hogy mi az amit látott, mi tetszett neki és mi nem, milyen benyomásokat és tapasztalatokat szerzett.[9]

A történeti korok közül Széchenyit leginkább az ókor, azon belül is a görögök építészete érdekelte. A 18. század utolsó és a 19. század első évtizedeiben az európai régészeti és építészeti kutatás homlokterében a görög építészet állt, Szicíliában és Görögországban folytak a feltárások és felmérések[10] — az ifjú magyar arisztokrata e tekintetben tehát az európai tudományosság fő vonalát követte. 1818 —19-es mediterrán utazása során Nápolyban megismerkedett Sir William Gell angol régésszel[11], aki lenyűgöző tudásával magával ragadta, s akinek *Itinerary of the Morea* (London, 1817) című könyvét — hasonló jellegű angol és francia művekkel együtt — Görögországba is magával vitte.[12] Megtekintette a Nápoly környéki műemlékeket és ásatásokat, majd felkereste Ephezosz romjait, Tróját, Athént, Aeginát, Korinthoszt. Meg akarta nézni a basae-i templomot is — amelyről tudta, hogy az angol Charles Cockerell végzett ott ásatásokat —, de eltévedt. Megtalálta viszont az aeginai Zeusz-templomot, ahol azonban hiába kereste Cockerell ásatási munkájának nyomait. Az épületről — nála szokatlan módon — viszonylag hosszú és megkülönböztetett figyelemről tanúskodó naplóbemjegyzést tett: „Der Tempel ist von schöner Proportion — dorischer Ordnung, und ganz in dem Genre und Grösse des Theseus Tempel[s] in Athene, nur mit dem Unterschied, dass die Säulen in dem Tempel des Jupiter Basen haben, die bei

1. Széchenyi útvázlata a Naplóból: angol kandalló

denen anderen fehlen — und dass der Stein bei diesem schlecht und dem andren herrlich ist ...”[13] A templo-
mot a vele utazó Johann Enderrel lerajzoltatta, s ezzel
valószínűleg ő az első magyar, aki ókori görög épület ábrá-
zolását elkészítteti.[14]

Az édesapjának 1818. december 15-én Athénból írt, a
görög építészetéről szóló levele jól érzékelteti azt az elragad-
tatottságot, amely a napló rövid és tárgyyszerű bejegyzései
mögött van: „Das was von denen Griechen in Athen noch
übriggeblieben ist, verdient nicht nur unsere Aufmerk-
samkeit, sondern unsere Bewunderung: ich selbst ein *pro-
faner Beseher* der Kunstwerke fühle mich jedesmal ergrif-
fen, wenn ich neue Gegenstände der vormaligen Bildung
und Vervollkommnung zu sehen das Vergnügen habe.
— So hab’ ich mir’s nicht vorgestellt — Nach mehr als
2.000 Jahren, solche Überreste! Und wie kleinlich sind
selbst diese Tempeln diese Gebäude, die wir nicht nach-
ahmen können, wenn man, von ihrer Stelle hinaus in das
Meer in die lieblichen blauen Wogen blickt.”[15] A görög
építészet tökéletessége iránti tisztelet csendül ki Széchenyi
későbbi papírra vetett soraiból: „Egykori Hellas maradvá-
nyait vette fel a civilisált világ az építési ízlés’ mintájául, s
ha ezeket egybehasonlítjuk Egyptus idomtalan rakványai-
val, s későbbi Rómának sokszori össze nem hangzó vegyes-
ségeivel, — nem adunk elsőseget Görögország remekeinek,
mert *’igy akarjuk, így tetszik’*, hanem mert tagadhatatlanul
több összhangzás, azaz a célznak és szükségnek több meg-
felelés van a görög épületi anyagok és alakok közt, mint az
egyiptusi s római építményekben.”[16]

Alaposan felkészült akkor is, amikor 1825-ben a dél-
franciaországi Nîmes római műemlékeit látogatta meg: két

francia topográfiai munkát olvasott el róluk.[17] Naplójá-
ban megjegyzés nélkül sorolja fel a római kori épületeket,
csak a mérnöki teljesítményt megtestesítő Pont du Gare
készíteti elismerő felkiáltásra: „Eine der Herzerhebensten
Szenen!”[18]

A középkori és újkori épületek mint építészeti alkotások
kevésbé kötötték le Széchenyi figyelmét, csak kivételes
esetben jegyzett fel róluk a naplójába egy-két szónál töb-
bet. A gótikus épületekben gazdag Oxford csak röpké pillá-
natokra kelthette fel érdeklődését: „Superb! Mich gelang-
weilet.”[19] Ezzel szemben padovai látogatása kapcsán
hosszan méltatja Palladiót: „Die Universität von Palladio
gebaut, ist klein, aber elegant und von einem äusserst
schönen Styl, ganz in dem genre wie alle seine übrigen
Gebäude.”[20] Véleményében feltehetően nemcsak sze-
mélyes tapasztalatai, hanem a Palladio művészetét az újkori
Európában — elsősorban Angliában — övező megkülön-
böztetett tisztelet is szerepet játszott. A kor ízlését figye-
lembe véve nem meglepő, hogy a barokk kor óriási palotái
nem lelkesítik, Versailles melankolikus benyomást kelt
benne[21], s az angliai Blenheimet hasonló szellemben,
röviden intézi el: „Herrliche Decadance.”[22] A párizsi
Képviselők Kamarája görögös oszlopsorával megnyerte
tetszését: „Herrliches Gebäu. Welche Elegance.”[23] Hi-
degen hagyják viszont a modern München jeles klasszicista
épületei, a Glyptothek és a Pinakothek, s a Walhalla sem
rendíti meg.[24] József nádornak egyenesen azt írja: „In
Baiern geschah indess noch nichts, — das uns irgend als
Muster, Vorbild oder Versuch dienen könnte.”[25] Mün-
cheni látogatásának minden jel szerint egyetlen eredménye,
hogy személyesen megismerkedett Leo von Klenzével[26],

a kor ünnepe
szági közép-
egyetlen szá-
kívül, akivel

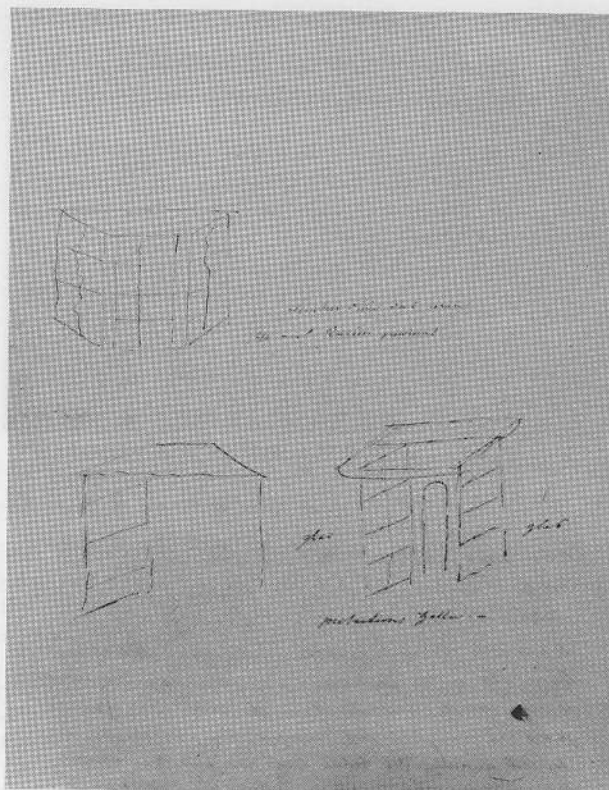
Ha az é
kivéve — k
kai és gyak
van ilyen je
ket gyakran
ban Anglia
számára, az
fordult meg
nan, mint l
haza — fon
sehr wichti
drehen kan
beiden Seit
die Gaze Be
véce („Wat
vázlatokat
egy üveg el
szei megne
meglátogat
Clubot, a r
úttörő jele
sem vesztet
kapcsolódó
pedig feljeg
érdekli őt
később ez
egyébként
thekban an
hasznosítás
wendbar.”

Ami az
praktikus é
sár című m
nyi nézetei
házakat ill
fáradtam, s
körül viszo
gatja és viz
külföldön,
chenben, a
után legfor
Sessel weis
sőbb Páriz
mit Appon
ganz verba
Pesten Pü
Ullmann
Sopronban
Nagy Sánd
und Zweck
gat, nem t
nem akadá
ze.[38] Ter
liában is. E
zésére kés
dumm wol
in Ungern
mond a ma
keinen Beg
wollen es h
stolzer Ve
Reine Unv

a kor ünnepelt építészevel, a Glyptothek és több jeles bajorországi középület tervezőjével.[27] Egyébként Klenze volt az egyetlen számottevő építész a Habsburg-monarchia határain kívül, akivel Széchenyi utazásai során kapcsolatba került.

Ha az építészet mint művészet — a görög építészetet kivéve — különösebben nem érdekelte, az építészet technikai és gyakorlati kérdései módfelett izgatták. Naplója tele van ilyen jellegű észrevételekkel és feljegyzésekkel, amelyeket gyakran apró vázlatokkal, rajzokkal illusztrált. Elsősorban Anglia, a technikai vívmányok hazája a kincsesbánya számára, az ország, ahol nem kevesebb mint öt alkalommal fordult meg. Első, 1815-ös angliai utazása után — ahonnan, mint közismert, egy gázfejlesztőgép makettjével tért haza — fontos eredményként rögzíti: „Ich hab in England sehr wichtig gefunden 1° die Rauchfänge die der Wind drehen kann. — 2° die Thüren und Barrieren die auf allen beiden Seiten aufgehen und sich von selbst zumachen — 3° die Gaze Beleuchtung”, mely feljegyzés után a vízőblítéses véce („Water closet”) méltatása következik.[28] 1832-ben vázlatokat készít az Angliában közkedvelt zárterkélyről, egy üveg előtetőről, sőt egy zuhanyozóról is, egyes alkatrészeit megnevezésével.[29] Amikor 1834-ben Londonban meglátogatja a nem sokkal korábban elkészült Travellers' Clubot, a neoreneszánsz architektúrája miatt újszerű, sőt úttörő jelentőségű épületet, építészeti stílusára egy szót sem vesztegetve lerajzolja a lépcsőház mellvédjét és a hozzá kapcsolódó kandelábert, a klubban található egyik ágyról pedig feljegyzéseket és öt (!) vázlatot készít.[30] Különösen érdekli őt a cement és a beton készítése és alkalmazása, később ezek előállításával maga is próbálkozik.[31] Az egyébként figyelemre nem méltatott müncheni Glyptothekban annak felülvilágítás rendszere ragadja meg és hasznosításán gondolkodik: „für mich und Casino anwendbar.”[32]

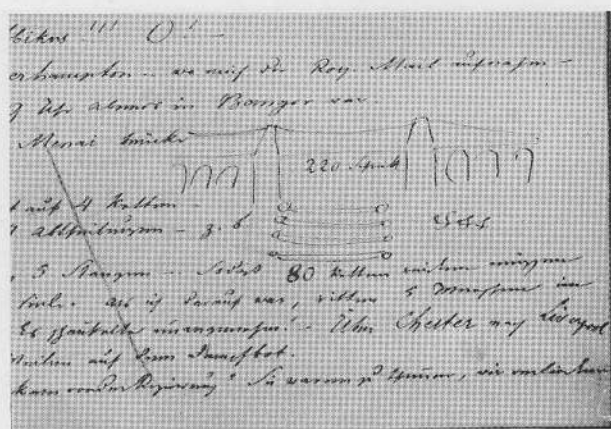
Ami azonban igazi vesszőparipája, az a lakóház, annak praktikus és kényelmes berendezése. Ahogy a *Pesti por és sár* című művében „Szabályi” nevű, s valójában a Széchenyi nézeteit kifejtő, képzeletbeli szereplő mondja: A „lakóházakat illetően — ... más építmények körül soha nem fáradtam, s így ezekhez nem is szólok ...”[33] A lakóházak körül viszont Széchenyi igencsak fárad, szenvedélyesen látogatja és vizsgálja a házakat, villákat, kastélyokat, nemcsak külföldön, hanem Magyarországon is. 1833-ban Münchenben, a francia követ társaságában eltöltött egyik este után legfontosabb észrevétele: „Sehr confortables Haus. Sessel weiss mit Gold. Thüren detto.”[34] Pár héttel később Párizsban is „házlátogatóba” megy: „... besah ich mit Apponyi Delamare's Haus. Herrlich ... ein Pentagon ganz verbaut, anstatt Tepich, rother Samt.”[35] 1839-ben Pesten Pückler-Muskau herceg társaságában megtekinti Ullmann Mór és Károlyi György házat.[36] Máskor, Sopronban járva hasonló módon cselekszik: „Gehen zu Nagy Sándor — sehen sein Haus an. Nicht viel Geschmack und Zweck.”[37] Amikor a Vas megyei Nagyfaluba látogat, nem találja ott Szentgyörgyi Horváth Józsefet, de ez nem akadályozza meg abban, hogy kastélyát meg ne nézze.[38] Természetesen jó néhány kastélyt tekint meg Angliában is. Ezekről el van ragadtatva és tapasztalatai összegzésére készítetik: „Welche herrlich Landhäuser! Wie dumm wohnen wir auf dem Continent! — Und besonders in Ungern!”[39] Más alkalommal még lesújtóbb véleményt mond a magyar kastélyokról és uraikról: „Die Leute haben keinen Begriff von Comfort in ihren Landhäusern. Sie wollen es haben, verstehen es aber nicht. — Es ist nicht aus stolzer Verachtung des Bequemen und Weichlichen — Reine Unwissenheit.”[40]

2. Széchenyi útvázlata a Naplóból: angol zárterkély és üvegtető

Tekintve Széchenyi gyakorlatias felfogását, nem meglepő, hogy a mérnöképítészet alkotásait, és főleg a hidakat különös érdeklődéssel szemléli. Dél-franciaországi útján a Pont du Gard váltott ki belőle lelkesedést. Természetes, hogy amikor 1832-ben a pesti állandó hid építésének ügyében Angliába látogat, fokozott figyelemmel fordul a hidak felé. Műszaki adatokat jegyez fel a kor legnagyobb függőhídjáról, a Telford-féle Menai-hidról, apró vázlatot is készít róla.[41] Amikor a hammersmith-i hidat, a későbbi pest-budai Lánchid őst meglátja és adatait lejegyzí, varázsos érzés tölti el: „Diess erhob mein Herz hoch — lange hatte ich diess bitter süsse Gefühl nicht!”[42] Pár héttel később, a Temze mentén utazva újabb hid látványa hozza lázba: „Southwark Eisen Brücke, die schönste der Welt!”[43]

Ami Széchenyi építészeti tájékozódásának egy másik forrását, a könyveket illeti, nem kevésbé tanulságos és jellemző kép bontakozik ki. Könyvtárának jegyzékében tulajdonképpen nem találunk egyetlen „igazi”, elméleti építészeti könyvet sem, hiányoznak az olyan klasszikus munkák — pl. Vignola vagy Palladio művei —, amelyek gyermek- és ifjúkori tanulmányainak tárgyát képezték.[44] Viszont birtokában volt számos útleírás és topográfiai munka, hasonló, mint amilyeneket görögországi vagy franciaországi útja során forgatott.[45] Címe alapján gyakorlati kézikönyv lehetett egy 1808-ban Bécsben megjelent vaskos kötet.[46] De könyvtárában volt egy angol könyv a gázvilágításról és egy francia munka a cementkészítésről is.[47] A nagyrészt még feldolgozatlan magyar kertészet-történet szempontjából különösen érdekes, hogy Széchenyinek megvolt Herrmann Pückler-Muskau *Andeutungen über Landschaftsgärtnerei* (Stuttgart, 1834) című műve, az angol kerttervezési elveket propagáló és egész Európában jól ismert kézikönyv.

3. Széchenyi útvázlata a Naplók: az angliai Menai-híd

A szerzőt, aki Pesten is megfordult, Széchenyi István személyesen is ismerte.[48] De Széchenyi másfajta forrásokból is gyarapította ismereteit; egyik naplóbejegyzéséből tudjuk, hogy terve vette, megnézi az Encyclopaedia Britannica „Cottage System” címszavát.[49]

Mint sok mindenről, Széchenyi az építészetről is meglehetősen határozott nézeteket vallott. Naplóbejegyzésein, levelein kívül az általa írt könyvekben szintén találhatók hosszabb-rövidebb megjegyzések e tárgykörből. De írt egy önálló művet, egy nagylegzetű építészeti traktátust is *Pesti por és sár* címen. Naplójából tudjuk, hogy megírásához 1834. június 30-án fogott hozzá.[50] A munkával lassan haladt előre, a kéziratot többször félretette. Talán azért, mert illetéktelennek érezte magát e tárgyban, illetve egyáltalán, más irányú tevékenységét hasznosabbnak vélte. Ez olvasható ki a készülő mű kapcsán 1837. április 11-én papírra vetett naplóbejegyzéséből: „... soll ich's herausgeben? On dira 'Wir hätten von Sz[échenyi] mehr erwartet.' Bin mit mir uneinig, ob es nicht besser wäre, 'Etwas anderes zu machen, als schreiben p[ar] e[x]emple' Gesetze — latein lernen, — Oeconomie ect.”[51] Mindenesetre tárgyalt a kézitról Heckenast Gusztáv könyvkiadóval, aki ívenként 25 forintot ígért neki.[52] Ez a munka azonban Széchenyi életében nem jelent meg, kiadására csak 1866-ban került sor[53], míg az 1858-ban Döblingben írt második előszó 1925-ben látott napvilágot.[54]

A 138 nyomtatott oldalas *Pesti por és sár*-ban Széchenyi alig több mint 20 oldalnyit szentelt a címből sejthető témának, az elmaradt pesti viszonyok ostromozásának, illetve azok orvoslásának; a többi — legalábbis elvileg — a lakóház- és kastélyépítésről szól. (Nem véletlen, hogy 1837-ben naplójában „Jobb Lak”-ként említi készülő művét, amelyet akkor valószínűleg ilyen címen akart kiadni.[55]) Természetesen nem szigorúan tudományos értekezésről, hanem inkább lendületes, valamelyest csapongó eszmefuttatásról van szó, amelynek formája részben katekizmuszerű kérdés-felelet. Az írás a magyar építészeti szakirodalom páratlan alkotása, egy nagy formátumú ember lenyűgöző és szabálytalan okfejtése. Hasonló megírására egy osztályos társa sem vállalkozott. Széchenyi e műben kifejtett nézeteit nem az ott szereplő, meglehetősen esetleges sorrendben, hanem egy-egy kérdés köré csoportosítva tekintjük át, oly módon, hogy más írásaiban található s a tárgyalt kérdésre vonatkozó megjegyzéseit, illetve az építészettel kapcsolatos ténykedésének egy-egy mozzanatát is bevonjuk a vizsgálatba.

Mint láttuk, tanulmányai során Széchenyi megismerkedett a klasszikus építészeti tanokkal és elvekkel. Talán anglofil beállítottsága miatt is, különösen nagyra becsülte Palladio művészetét. Ennek ellenére — ahogy erre tanulmányai bemutatásakor már történt célzás — megkérdőjelezte az európai architektúrában a görög időktől az újkorig generációk által örökövényűnek tekintett, a klasszikus oszloprendeken alapuló építészet kánonát.[56] A kortárs Magyarország klasszicista építészetére utalva „az 'architecturának', a bevett zsarnok ízlésnek”[57], illetve „a bevett ízlés zsarnokságának”[58] az állapotáról beszél. Ezt első sorban gyakorlati megfontolásokból, a mediterrán és a magyarországi éghajlat közti különbség miatt tekinti tarthatatlannak, hiszen a kor tipikus magyar palotája a „bevett olasz szokás” s görög ízlés szerint van építve, félig muszka klímában!!![59] „Pest, a mintegyre fejledező fiatal Pest semmi sajátsággal nem bír, s félig-meddig muszka légben, félig-meddig olasz minta után épült új része ... úgy áll a mindennapi prósa hamuszínű köntösében, mintha a magyar nemzet minden eredetiségéből kikopott s élte poesisát rég kilehelte volna már.”[60] A problémára Széchenyinek van megoldása:

„Magyarország építményeire kizárólag sem éjszaki, sem déli minta nem tökéletes, s ekkép, valamint a magyar nemzetnek eredeti képe, s éghajlatának, ha nem is szembeötlő, de mégis különös sajátsága van úgy architecturájának önállásának szükséges lennie, s ennél fogva építményeinek is különös ábrázattal kell birnia, s ez sem muszka, sem olasz, sem german nem lehet, hanem Magyarország eredetét, visszaemlékezését, jövőndjét s éghajlatát, szóval mind költői mind prosai körülményeit philosophiai mérlegbe vetve, elkerülhetetlenül goth tekintetűnek, a 19-ik század finomabb s szaporább szükségéihez szabott *scythia szelleműnek* kell lennie.”[61]

A fenti sorok több fontos és a magyar építészettelméletben forradalmian újnak számító gondolatot tartalmaznak, még ha ezeket Széchenyi csak felvetette, de következetesen nem munkálta ki. A 19. században a korát megelőzve ő mondta ki először önálló magyar építészet létrehozásának szükségességét. (A 18. század végén a pozsonyi Johann Schauf tett kísérletet nemzeti oszloprend megteremtésére; ez a viszonylag konvencionális — és lényegében visszhang nélkül maradt — elképzelés a hasonló európai törekvések mintáját követte.[62]) Nem kevésbé újszerű, hogy a megoldást a felújított gótikában találta meg, akkor, amikor ezt a stílusirányzatot Magyarországon pár templomon (a Pollack-féle restauráláson átesett pécsi székesegyház, a pétervásári plébániatemplom stb.) kívül csak néhány, az országban elszórtan található kis épület, egy-egy falfestmény vagy iparművészeti tárgy képviselte.[63] Ebben az időben Európában is egyedül Anglia az, ahol már nagyobb számban emelnek neogótikus épületeket, sőt amikor 1835-ben a londoni parlament pályázatát kiírták, az előírt stílus gótikus vagy Erzsébet-kori volt, ami által a gótika gyakorlatilag a nemzeti stílus rangjára emeltetett.[64] Széchenyi le is írja, hogy az újjászületett gótikával a szigetországban találkozott: „Anglia építőmesterei jó idő óta felfogták az építés ez elvét, és nagyobb úri lakjaikban jobbadán ők is elhagyták az olasz s ekkép éghajlatukhoz sehogyan sem illő minta utáni építést, s a komolyabb goth ízlésnek hódolván, s ezt éghajlatuk s szellemükhöz alkalmazva, telepvényeiket csudálatos sikerrel javíták.”[65] A kép teljességéhez hozzá kell tenni, hogy a 19. század első felében Európa nagy nemzetei, az angolok, a franciák és a németek mind meg voltak győződve arról, hogy a középkorban a gótika az ő országuk földjén keletkezett, és ilyen értelemben nemzeti stílusnak tartották

azt.[66] Ha S magyar találm kekk pusztulás István, Corvi maguk után, r egy helyütt[67] sa mint európ letésében.

Szintén ép tés, hogy a lét ta „szellemű úttörő módon eredetének m ezzel Feszl F felszínre kerü ben megtalál nyi a gótikát ezeket össze következő so építményeibe tāt állítaná m illetve észak amennyire ú meg Széchen még bizonyt

Széchenyi is jobb, mert merev és leza

„... a gó éghajlat alá, ... mosolygó ...”[70] „... zaknál azon o utániaknál, r vagy mondha mény egysze tőke készleté körülövezett lön részeinel főlemelését egészen új d mik az egész sát, s csak id építőre nézv részei drágál valamint tán mint ez. A ekkép ezeket ellenben azo kezdetben ig viszont igen

Ezek az e Franciaorszá jelzett racion Ugyanakkor nak a 19. sz bukkanó érv neoreneszán mert olcsóbb Mindame „nemzeti ép kastélyépítés Harmincadh Gothischen

aszt.[66] Ha Széchenyi nyilván nem is tekintette a gótikát magyar találmánynak, már eleve a középkori magyar emlékek pusztulása miatt sem — „Árpád, a hét vezérek, Szt. István, Corvin — etc. csak még egy követ sem hagytak maguk után, mely valahai nagyságukat bizonyítaná” — írja egy helyütt[67] —, a gótika és nemzeti stílus összekapcsolása mint európai gondolat közrejátszhatott az ötlet megszületésében.

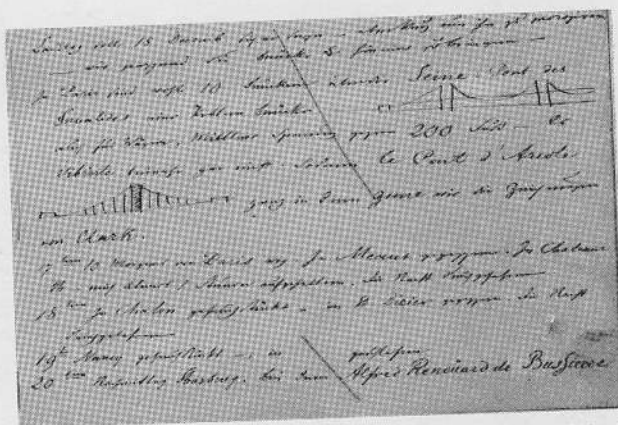
Szintén épp hogy csak felvillantott, de izgalmas felvétel, hogy a létrehozandó magyar nemzeti építészetnek szki-ta „szelleműnek” kell lennie. Itt Széchenyi megint csak úttörő módon elsőként kapcsolja össze a magyarok keleti eredetének mítoszát a nemzeti stílus kérdésével, megelőzve ezzel Feszty Frigyes stíluspróbálkozásait és az 1860 körül felszínre került, a magyar stílust a keleti (bizánci) építészetben megtalálni igyekvő törekvéseket.[68] Amikor Széchenyi a gótikát és a szki-ta szellemet egymás mellé állítja, ezeket össze is kapcsolja. Ez még jobban kidomborodik következő soraiából: „... nyerne az egész ország is, ha építményeiben, az olasz helyébe az észak-ázsiai goth mintát állítaná minden lehető javításaival.”[69] A gótika szki-ta, illetve észak-ázsiai jellegének nem kevésbé naiv, mint amennyire újszerű gondolata abban az időben született meg Széchenyi fejében, amikor az európai szellemi életben még bizonytalanság uralkodott a gótika eredetét illetően.

Széchenyi szerint az „olasz” építészetnél a gótikus azért is jobb, mert praktikusabb és olcsóbb, ugyanis míg az előző merev és lezárt rendszer, az utóbbi bővíthető:

„... a goth mintaváz lehető legjobban illik a magyar éghajlat alá, ...” mert a „hozzáragasztványok, verandák ... mosolygó alakban fűződhetnek a goth komolyság körül ...”[70] „... mi a költséget illeti, ez goth mintai lakóházaknál azon okból nem nagyobb, sőt kisebb, mint olasz terv utániaknál, mert ezek szigorú symmetriája szorosabban, vagy mondhatni „elkerülhetetlen” megkívánja az egész építmény egyszerű, systematic felállítását, s így tetemesb tökéletesítést, midőn a goth architectura keleti kéjekkel körülövezett sokfélesége nem tiltja az építmény külön részeinek, nagyobb közbevetésekkel is, egymástutáni fölemelését — per excerpta — sőt új szükségké kifejlesztésével egészen új daraboknak, a régebbi épülethez ragasztását is, mik az egésznek bevezetésére megkívántató tökélet elosztását, s csak időszakonkénti szükségét következtetik. S ez az építőre nézve oly nyereség ... hogy ha bizonyos egyes részei drágábbak is a goth mint az olasz architecturának, valamint tán drágábbak is, általában véve mégis olcsóbb az, mint ez. A goth architectura szükségünkkel tágulhat, s ekkép ezekkel mindig okszerinti arányban létezhet, az olasz ellenben azokhoz nem könnyen simul, s így nem ritkán kezdetben igenis nagy az e minta után épített lak, később viszont igenis kicsi, és szép idomban alig tágitható.”[71]

Ezek az eszmék gyakorlatiasságukban a század derekán Franciaországban megjelent, Viollet-le-Duc nevével fémjelzett racionalista iskola gondolatvilágával rokoníthatók. Ugyanakkor, ha úgy tetszik, Széchenyi elébe vágott azoknak a 19. század második felében Magyarországon is felbukkanó érveknek, miszerint a klasszicizáló — vagy éppen neoreneszánsz — architektúra azért részesítendő előnyben, mert olcsóbb, mint a gótikus.

Mindamellett úgy gondolja, a „goth típust” előbb a „nemzeti épületek”-nél kéne bevezetni, s csak később a kastélyépítészetben.[72] 1836-ban például, az építendő Harmincadivattal kapcsolatban följegyzte: „das sollte im Gothischen Genre ... gebaut seyn.”[73] 1843-ban, bár

4. Széchenyi útvázlata a Naplókól: a párizsi Pont des Invalides és a Pont d'Arcole

magánépületről, saját házáról van szó, megint csak a gótikával kacérkodik: „Sollte ich ein 2-tes bauen, és ez meglehetne, werde ich etwas Gothisches versuchen.”[74] (Meg kell jegyezni, hogy az első gótizáló architektúrájú pesti bérház — Borsody András háza — csak 1845—46-ban készült el.[75])

Annak ellenére, hogy Széchenyi írásaiban a felújított gótika mellett tört lándzsát, amikor megvalósult romantikus-neogótikus épülettel állt szemben, a lelkesedés semmi jelét nem mutatta. 1844. szeptember 26-án a Pozsony melletti Oroszváron járt, ahol ez idő tájt készült el Zichy-Ferraris Emánuel angolos gótikájú kastélya, a maga nemében az első az országban.[76] Bár még a tervező építésszel, Franz Beerrel is találkozott a helyszínen, naplójában az épületet egy szóra sem méltatja.[77] Amikor 1847-ben újból arra jár, már alaposabban megnézi a kastélyt, de csak fanyalgó megjegyzéssel illeti: „Schon en Décadence. ... To[o] much day light.”[78] (Ez a bejegyzés nyelvi „szépsége” miatt is figyelmet érdemel.) Ugyanakkor 1844-ben meglekinti az elkészült Nemzeti Múzeumot, a klasszicizmusában megkésett s a kortársak részéről általában vegyes fogadtatásban részesülő épületet, és neki fenntartás nélkül minden tetszik rajta: „Schönes Gebäu, bis auf die Lage.”[79] Ugyanebben az évben „olasz ízlésű”, tehát klasszicista stílusú villákból álló nyaralótelep létesítésén fáradozik.[80] A magyarázat abban rejlik, hogy bár Széchenyi elvileg és általában a (neo)gótika pártján állt, konkrét esetben a stílustól függetlenül mondott értéktételeket, illetve döntött az épületekről. Éspedig azért, mert szokásához híven ebben a kérdésben sem volt doktriner, és egyik stílus-irányzattal sem akart végleg azonosulni. Sőt, ha néhány további gondolatát megvizsgáljuk, kiderül, hogy az építészeti stílusok végeredményben közömbösek voltak számára, olyannyira, hogy még létjogosultságukat is megkérdőjelezte.

Ezt legmarkánsabban, aforizmaszerűen *A magyar játékszínről* írt könyvében fogalmazta meg: „... bárki mit mond is, az Architectura törvényi csupa önkényen alapulnak ...”[81] „Mert vajon mi a szép, mi a jó ízetű emberi készítményben?” — teszi fel a kérdést a *Pesti por és sárban*. „Semmi egyéb, mint czélirányosság, s így azon idomok és formák, melyek ehhez legközelebb visznek.”[82] Vitruviusi kategóriákkal fogalmazva, Széchenyi számára az utilitás fontossága a *venustással* szemben olyan nagy, hogy az előbbi az utóbbit is helyettesíti. Az utilitarizmus e szélsőséges megnyilvánulását érdemes még egy építészetre vonat-

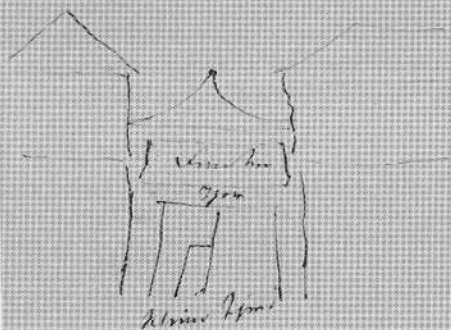
Nov. 1832

54

Leichte Lusten sind die mit am besten für Gemüte; nicht, wie
Jalousien für die Fenster -

Zirkular

Das Hof muss so bestritten sein
dass er nicht

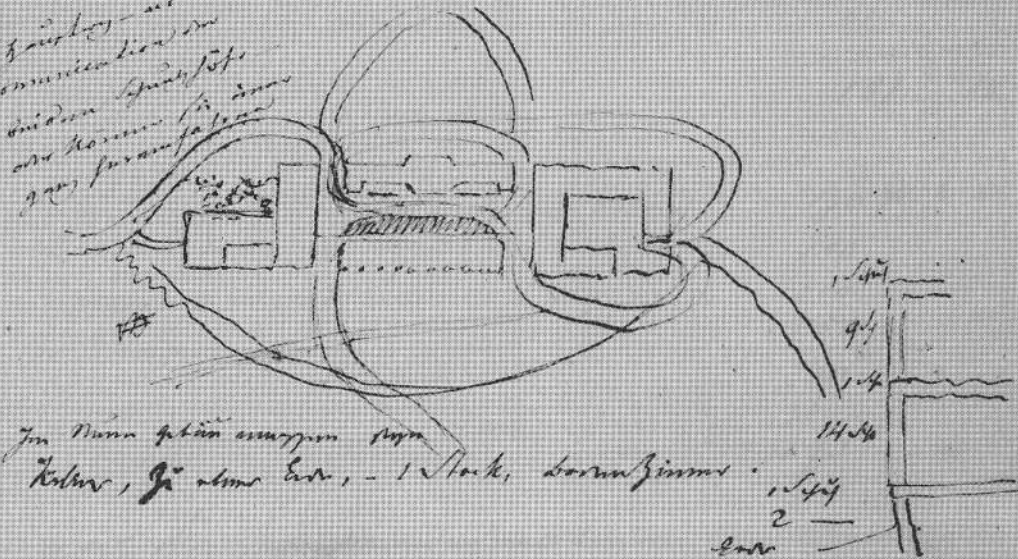

als Baumstamm ist vor dem Einbau zu entfernen.
Auf dem Hof muss Platz sein für einen Baum.

Stamm () Nicht für Keller

Separation des Gartens A - mit 4 1/2 Spitz gittern.

Die Gärten sind
kommunikation
zwischen Gärten
aus dem Hof in den
Hof für den Garten

Im Hofe gibt es einen Hof
Keller, 1. Stock, 2. Stock, 3. Stock

19
14
2
28

5. Széchenyi tervezései a Naplóból a nagyeceni kastélyhoz

kozó Széchenyi-
becsét vagy bec-
rajz, hanem a' b
A hasznosság
ha csak alkalma
ségének, díszné
ti magyar szin
első állandó szí
nak, hanem m
kellene lenni.
ben Párizsból
méreteket felt
architektúrát n
Pracht zu vern
deutet ... tes
és ünnepélyess
„bájlak”, azt i
Amikor Szé
magának Peste
össze elképzel
ben megint cs
díszek beszer
űrügynél. A s
nézeteinek su
„Character
1. Das Hau
sein ohne Ans
Äussere Fo
2. Die äus
einfache Eleg
mehr durch
der Zusamm
Überladung m
then, die in e
Sammlungsp
Das Äusse
3. Da die
Inneren eines
bleibt, so sol
aufgeopfert
lassen ist —
betrachtet w
Nem taga
1860-ban me
ban foglaló n
tése, hogy a
ményt kizar
gyen.[87]
A fentiek
minden form
tensio nélkü
érez”. [88] S
házának is
viel kosten u
werde ich's
szenvédelye
kén kirándu
alkalmas he
konvenciók
mények figy
let felülmű
ritkán sokk
— egy tem
egyszerű pa
ha Széchen
gondolatvil

kozó Széchenyi-idézzel illusztrálni: „... a' dolgok valódi becsét vagy becsnélküliségét soha nem határozza el a' kül rajz, hanem a' bel lét!” [83]

A hasznosság gondolatával függ össze, hogy Széchenyi, ha csak alkalmá nyílt, hangsúlyozta az épületek egyszerűségének, dísznélküliségének szükségességét. Amikor a pesti magyar színház építése van napirenden, kifejti, hogy „az első állandó színháznak is nem visszaretentő fénypalotának, hanem magához vonzó szelíd világú kis bájlaknak kellene lenni.” [84] Nem meglepő hát, hogy midőn 1835-ben Párizsból akarja beszerezni az épület terveit, csak a méreteket feltüntető tervlapokat kér, olyanokat, melyek architektúráját nem ábrázolnak. „Ich würde alle unnöthige Pracht zu vermeiden suchen, und Alles, was auf ein Fest deutet...” teszi hozzá. [85] Hogy egy ilyen minden díszről és ünnepélyességtől megfosztott színház mitől lett volna „bájlak”, azt igazán nem könnyű elképzelni.

Amikor Széchenyi 1846–47-ben második házat akart magának Pesten építtetni, írásbeli utasításokat állítottott össze elképzeléseiről és igényeiről. Az általános bevezetésben megint csak az „egyszerűség” a kulcsszó, amihez a díszek beszennyeződésétől való félelem alig több átlátszó ürügynél. A szóban forgó bevezetés Széchenyi esztétikai nézeteinek summázataként is tekinthető:

„Character oder Art des Hauses.

1. Das Haus soll ein einfaches solides Herrschaftshaus sein ohne Anspruch eines Palastes.

Äussere Form

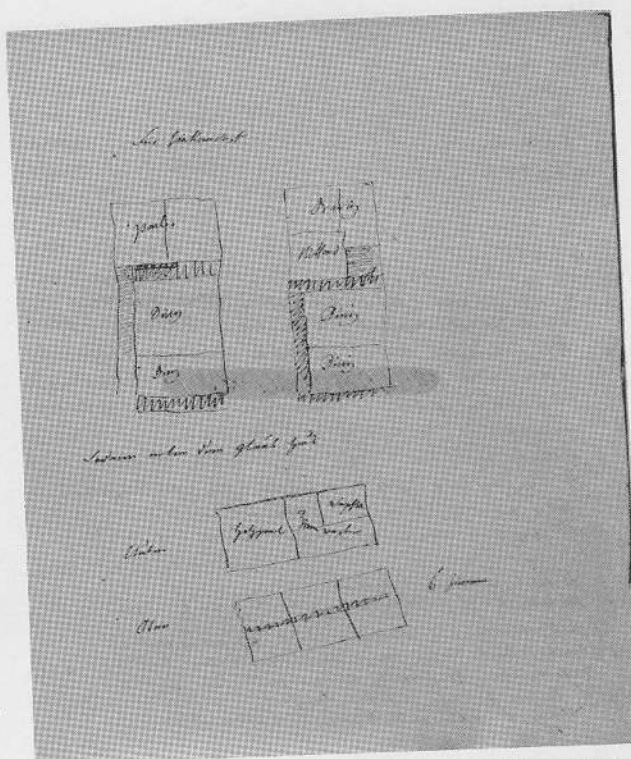
2. Die äussere Form und Ansicht desselben soll eine einfache Eleganz und guten Geschmack zeigen, und sich mehr durch Schönheit der Zeichnung und Harmonie in der Zusammenstellung bemerkbar machen, als durch Überladung mit besonderer Bildhandwerken und Zierrathen, die in einer Stadt wie Pesth in kurzer Zeit nur als Sammlungsplätze für Staub und Schmutz dienen würden.

Das Äussere der inneren Bequemlichkeit untergeordnet

3. Da die vernünftige und bequeme Eintheilung des Inneren eines Privat-Wohnhauses immer der Hauptzweck bleibt, so soll diese dem äusseren Effect auf keinen Fall aufgeopfert werden, der — obwohl nie ausser acht zu lassen ist — doch als eine untergeordnete Nebensache betrachtet werden muss.” [86]

Nem tagadja meg magát Széchenyi akkor sem, amikor 1860-ban megbízta Ybl Miklóst a családi kriptát is magában foglaló nagyeceni plébániatemplom tervezésével; kikötése, hogy a templom „lehetőleg minden cikornyás díszítmenyt kizáró, egyszerű, de mégis tágas Istenháza” legyen. [87]

A fentiekkel összhangban Széchenyi elveti a hivalkodás minden formáját az építészetben. Mint írja, ideálja a „*prae-tensio* nélküli báj, melylyel keblem oly nagy sympathiát érez”. [88] Saját, a Fertő tő partján felépíteni szándékozott házának is ilyennek kell lennie: „Mein Cottage soll nicht viel kosten und ohne aller Praetension gebaut werden sonst werde ich's nie erleben.” [89] A vidéki lak, a „cottage” szenvedélyesen érdekli; amikor 1832-ben Visegrád környékén kirándul, sajnálattal állapítja meg, hogy nem talált alkalmas helyet ilyen építésére. [90] Véleménye szerint a konvencióktól mentes, csak a természetes igények és körülmények figyelembevételével készült, intim hangulatú épület felülmúlja a „bevett” ízlés szerint épült házat. „Nem ritkán sokkal rosszabbul lakunk — a' szó valódi értelmében — egy temérdek pénzért felhalmozott palotában, mint egy egyszerű paraszt-házban” — vallja. [91] Ezek az ideák, még ha Széchenyi saját érzéseit fogalmazta is meg, az európai gondolatvilágban évszázadokon keresztül jelen voltak. [92]

6. Széchenyi tervvázlata a Naplóból a nagyeceni kastélyhoz

A természetes lakhely, az egyszerű „kunyhó” eszményképe különösen a kapitalizmus beköszönte után, a 18. századtól kezdve erősödött meg.

Ami Széchenyit szenvedélyesen érdekelt, aminek szükségességét szinte megszállottan, újból és újból hangsúlyozta, az a lakóház „comfort”-ja, vagyis kényelmes, praktikus elrendezése és berendezése. Ezt kereste, ezt tanulmányozta utazásai során, és ez a *Pesti por és sár* legrészletesebben taglalt témája, mondhatnánk gerince.

A „jó lakház fő feltételei”-t a következőképpen foglalja össze: „Csend, szagtalanság, füst-nélküliség, könnyű tisztíthatóság, meleg télen, hűs nyáron, minél több világ s szellőztethetőség légvonat nélkül, s oly elosztás, mely szerint nappali, ebédlő s éjjeli szoba, terem kellőleg elkülönítve legyenek.” [93] Ami az utolsó pontot, tehát a termek elrendezését illeti, rossznak találja az egybenálló teremsort vagy — ahogy ő is nevezi — az enfilade-ot, éppúgy az egy „ambitus”-ra fűzött szobákat, vagyis mindazt, ami a korabeli magyar kastély- és kúriaépítészetre jellemzi. Így nem lehetséges az egyes életfunkciók szétválasztása, „elrontott lég uralkodik”, s a lakók a cselédekkel folyton összeütköznek. Egyes kastélyok „nagyobb része grádics, de minek? hogy szinte sehova se lehessen rajtuk jutni, mert az első emelet néhány szoba, egy irdatlan szála, ambitus, és semmi egyéb!” [94] A belső tagolatlanság helyett a különböző rendeltetésű termek elkülönítését javasolja, hasonló módon, mint Angliában, mert „nem létezik hon, mely falusi lakházak körül több tapasztalással bírna, mint Anglia”. [95] A szigetországban az ebédlő, a nappali szoba és a könyvtár a földszinten van, a hálószobák az első és második emeleten, sőt a cselédek számára még a padlástérben is. A házban a belső közlekedést legalább két lépcsővel oldják meg, melyek közül az egyiket az uraság, a másikat a cselédség használja. A pincében vagy inkább alagsorban vannak a raktárak, néhol a konyha is.

Széchenyi e témakörben talán sehol nem érvel több hévvel, mint amikor az árnyékszékéről esik szó; ez a kérdés szinte vesszőparipája. Amikor leírja a korabeli magyar viszonyokat — olyasmit felidézve, amire a 20. századi ember ezen épületek látogatásakor már alig gondol —, megfogalmazása szinte Jonathan Swiftre emlékeztet. A magyar kúriában „az ambitus végén igen gondosan felállított árny- vagy inkább zsarnok-szék, minthogy senkit sem kímél, de kivétel nélkül mindenkire egyforma büntetést ró, bár használja árnyékait szerencséjére rendesen, bár szerencsétlenségére csak ritkán”. [96] A kor tipikus kastélyában „az előháza pedig a lépcső alján két nagy eleven „árnyékkal” van ellátva, mely nem annyira vet árnyékot, mint legnagyobb elevenséggel oly dögveszes szagot terjeszt az egész házban lehető legnagyobb egyenlőséggel, mert *aequilis divisio* sat., hogy én legalább saját ízlésem szerint alig ismerem kellemetlenebbet, mint ily elrontott légbeni lakást”. [97] A probléma egyik lehetséges megoldása az árnyékszék távolabbra helyezése a háztól. A másik az Angliában meghonosított öblítéses vécé, amelynek működését Széchenyi gondosan elmagyarázza. Nem véletlen, hogy Magyarországon ő volt az első, aki kastélyába angolvécét szereltetett, amelyet 1840-ben a Deák Ferenc vezetésével Nagycenkre érkezett országgyűlési küldöttség annak rendje-módja szerint megcsodált. [98] Meghökentő és korát megelőző az az elképzelés, amely Széchenyinek a lakóházának építéséhez kiadott rendelkezésében olvasható: kívánatos, hogy az árnyékszék ablakából jó kilátás nyíljon! [99]

Egy másik gyakorlati kérdés, amellyel Széchenyi előszertettel foglalkozott, a falak nedvessége. (Nem véletlen, hiszen hasonló problémákkal maga is küszködött kastélyában Nagycenken.) Nézete szerint a megoldás a pince alkalmazása, vagy hogy „rakassék az egész építmény *concrete rétegre*”. [100] Az utóbbi javaslat nem meglepő, ha figyelembe vesszük, mennyire érdekelte Széchenyit a betonkészítés, bár elismeri, hogy az új anyag felhasználása Magyarországon még felettébb költséges. Nem kevésbé újszerű gondolat a kőszéntüzelésű, angol rendszerű kandalló („iron grate”) propagálása sem.

De Széchenyi kitér a ház környezetére, a ház körüli zajok és szagok kérdésére, a tájolásra, az ablakból nyíló kilátásra, tehát olyan problémákra, amelyek majd inkább a későbbi korok emberét érdeklik. Arra az esetre, ha valaki a falu közepén építkezik, rendhagyó javaslata van: „... állítsa gazdasági épületeit egyenesen az utcára, s így istállóit, konyháit stb. is, szóval szorítsa a lármát, rossz szagot, stb. utcára, ház homlokát pedig, ha ezt csak félig-meddig megengedi a kitétel, fordítsa kertjének, t. i. a csendnek, s a por s rossz szagtól ment oldalnak.” [101]

Pesttel kapcsolatban Széchenyi nem kevés oldalt szentel a kulturálatlan viszonyoknak, a nyáron poros, télen saras utcáknak s a gondok orvoslását akadályozó tespedtségnek. A városról — és vele kapcsolatos érzéseiről — lehangoló képet fest:

„[Ezen] bajokat azokra nézve, kik télen nyáron Pesten-Budán maradni kénytelenek, én legalább valódi szerencsétlenségnek tartok, minthogy saját ízlésem szerint akármit szenvednék inkább, mint a természet szép színeitől örökre eltiltva s kénytelen lenni, például Buda-Pesten a szőke Dunát, szennyes dunapartokat, kiégett budai szőlőket, kertnélküli házakat, minden fátul eltöltött utcák- s téreket, szóval az egész láthatárt mindig s mindent hamuszínű köntösben nézni s a természet sokszínű bájai helyett örökre a homok bajaival küzdeni.” [102] Később meg fogjuk látni, mit tett, illetve próbált tenni saját maga a felsorolt problémák megoldására.

Az alapvetően pragmatikus Széchenyi szerint a jó lakóházakra nemcsak azért van szükség, hogy a fizikai és esztétikai igényeket kielégítsék. A mindig nagy összefüggésekben gondolkodó ember — függetlenül attól, hogy nyilvánvaló öröme telt a „Jobb Lak” megírásában — munkájával távolabbi és általános célt, a haza ügyét is kívánta szolgálni: „Szeretete azon háznak, melyben család lakik és melyben azért szeret lakni, mert természeti szükségéit, hajlamát, ízlését abban kielégítve tapasztalja, az ilyféle lak képzé azon „motivált hazaszeretnek” legszilárdabb alapját, mely előbb-utóbb, de bizonyosan bekövetkezteti a nemzetek felvirágzását.” [103]

Természetesen Széchenyi nemcsak gondolatban és írásban foglalkozott az építészettel. Voltak saját építkezései, és kapcsolatban volt több középület tervezésével. Ezek áttekintése — még ha most nem is lehet célunk részletesen foglalkozni velük — nem kevés tanulsággal szolgál.

Nagycenki kastélyának jobbításával és bővítésével Széchenyi évtizedeken keresztül foglalkozott. Amikor például az 1830-as évek első felében Angliában és Franciaországban utazgatott, naplójába — nyilván friss élményei hatására — apró vázlatokat készített a kastélyhoz. [104] Ezek azonban annyira elnagyolt, minden műszaki és művészi jelleget nélkülöző rajzok (többnyire alaprajzok), hogy nem lehet amatőr tervezésről beszélni. Az új szárny Hild Ferdinánd vezetésével 1834 és 1840 között épült fel; sima homlokzatára késő gótikus ablaknyílásokat idéző, egyenes záródású, nagyméretű kettős ablakok kerültek. [105] Újdonsága — mint már szó volt róla — az angolvécé és a fürdőszoba volt.

Érdekesen alakult Széchenyi pesti házána tervezése. [106] Hild József az első tervváltozatot 1843 végén készítette el, az építető kívánsága szerint toronnyal. A torony mellett felsorolt érvek jól illusztrálják Széchenyi ellenérzését az építészeti monotóniával szemben, vágyát a közt szolgálni — és saját gazdasági megfontolásait:

„Wegen Thurm bin ich aus 3 Ursachen: 1. weil die Monotonie in Pesth bereits über Hand nimmt, 2. weil ich dem Publicum eine Urglocke spendieren will, 3. weil sich bald jemand bei uns einziehen wird, der sich so weit von dem Centrum der Stadt fürchten zu werden, ausser er wohnt in einem so marquanten Haus, das nicht zu fehlen ist.” [107] Első, romantikus elképzelése szerint a torony vörös lett volna, de rábeszélést, hogy legyen fehér, miként az egész ház. Széchenyi eredetileg hegyes tornyot szeretett volna, de Hild nem ilyet tervezett, „Unter uns gesagt hätte ich einen Spitz lieber, als den Csonkatorny von Held (!). Dieser letztere hat einen Geschmack auf eine und gewöhnliche Simplizität nach Palladio gestellt und in seinen ist es sehr gut” — írja egyik levelében. [108] A jelek szerint azonban mindenki a torony ellen van. Utóbb Széchenyi megelégedett volna kisebb fatoronnyal is, de miután felesége is ellenezte, elejtette a tervet. Mintegy utóvédakcióként felvetette, hogy legyen a ház legalább valami ismertetőjel, egy óra vagy egy szobor. A végeredmény azonban egy viszonylag szokványos lakóház lett a Sas utca sarkán. Csak a klasszicizáló római késő barokkra emlékeztető ünnepélyes kapuképzése tért el a Hild épületein ismétlődő megoldások közül. [109]

A konvencióval szemben lépett fel Széchenyi akkor is, amikor 1860-ban megkérte Ybl Miklóst, hogy a nagycenki templomot ne úgy tervezze meg, hogy a tornyot a homlokzatra helyezi, mint az a vidéki templomoknál szokás, hanem illessze az épület egyik oldalára. [110]

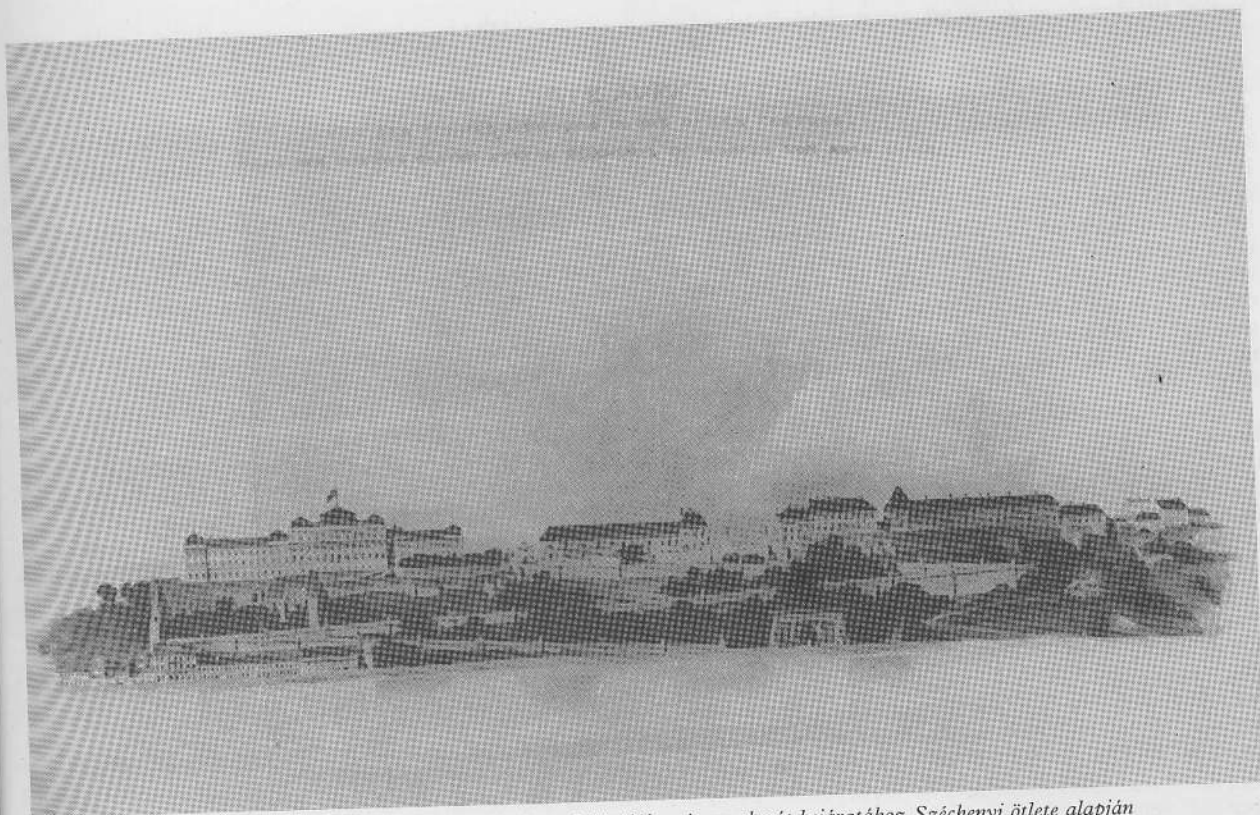
Igencsak újszerű épület lett volna a régi Harmincadvial helyén az a „bazar”, amelynek tervezésével Szé-

chenyi n
csak két
udvar h
funkció,
boltok, l
Társasá
ne ...”
hivatal é
ben.

A ter
zott tört
lack Mil
don, hog
mögött
szített; k
mentális
idejétm
1834-be
kedvről
végül se

1846
szítettet
építész
épület a
jegyeket
tásával.
terveket
ta, nyit
ízlése sz

Még
semmi l
hogy a
budai L

7. Clark Ádám terve a budai Várhegy feljárójához és az alagút bejáratához Széchenyi ötlete alapján

chenyi 1833-tól foglalkozott.[111] Kapuja nem lett volna, csak két kocsifelhajtó az első emeletre, s a szokásos belső udvar helyett kert. De még ennél is érdekesebb az összetett funkció, amelyet Széchenyi szánt neki: „Belül és kívül boltok, kávéházak, sátorok, verandák etc. Casino, Tudós Társaság a házban ... Azt hiszem, derék familiaház lehetne ...”[112] Ugyanakkor szorgalmazta egy új Harmincad-hivatal építését a Duna-parton, a Lloyd-palotával szemben.

A tervezés ettől függetlenül lezajlott, máig sem tisztázott történetében az ország két legnagyobb építész, Pollack Mihály és Hild József játszotta a főszerepet, oly módon, hogy a jelek szerint Pollack mögött József nádor, Hild mögött Széchenyi állt. Mindkét építész több variánszt készített; közülük különös figyelmet érdemel Pollack monumentális hatású, „forradalmi” jellegében reménytelenül idejétmúlt tervváltozata — talán azonos a Széchenyi által 1834-ben említett tervrajzzal —, és Hild 1836-os, újtőkédvről tanúskodó, kubusos tervvariánsa. Az építkezésből végül semmi nem lett.[113]

1846-ban Széchenyi a pesti Ipartanoda épületéhez készített tervet, ezúttal Kauser—Feszl—Gerster társult építészekkel.[114] A tervlapokon látható félköríves stílusú épület a Feszl Frigyesre jellemző egyéni architektónikus jegyeket hordozza, a főhomlokzaton a tömb arkádós fellazításával. Jellemző, hogy József nádor — akinek Széchenyi a tervet bemutatta —, bár az épületet általában jónak találta, nyitott folyosói ellen emelt kifogást és architektúráját ízlése szerint nem találta szépnek.

Még ha valószínűleg Széchenynek a stílusválasztáshoz semmi köze sem volt, mindenképpen figyelmet érdemel, hogy a névvel leginkább összeforrott építmény, a pest-budai Lánchíd nemcsak mint műszaki alkotás kiváló, ha-

nem két masszív, itáliai reneszánsz stílusú, diadalív-szerű pilonja Magyarországon építészeti is újszerűnek számított. Még ennél is szokatlanabb lett volna a Clark Ádám által 1846-ban tervezett, hatalmas egyiptomi lótoszszlopokkal közrefogott alagút-bejárat, amelynek tervrajzát Clark kifejezetten Széchenyi ötlete alapján készítette el.[115]

Széchenyi egyik kedvenc ideája volt Pest-Buda fásítása, új parkok létrehozása. Így kívánt az áldatlan állapotokon segíteni, a por és sár egy részét megkötni, de programja nyilván a festőiséget tagadó klasszicista városkép fellazítását is célozta. Nem kevés szervezőmunkával elérte, hogy az Újépület déli oldalán — ahol egyébként saját háza is állott — sétakertet hozzanak létre.[116] Szimbolikus jelentőségű, hogy 1846-ban felesége ültette el a tér első fáját. De Széchenyi szorgalmazta Duna-parti sétány létrehozását, az akkor a nádor tulajdonában lévő Margitsziget közmulató-hellyé történő alakítását, foglalkozott a budai erdőkben nagy vadaskert, a Csepel-szigeten fácános létesítésével, és különösen a fővárost övező villanegyedek telepítésével.[117] Ilyen lett volna az Óbuda feletti völgyben a kö-zép- és kereskedő osztály nyaralótelepe, a kamaraerdei vil-latelep, és egy hasonló telep a Városliget mellett.[118] Ezzel Széchenyi természetesen már nemcsak a főváros kör-nyezetének egészségügyi és esztétikai viszonyain akart javí-tani, hanem egy új, és minden bizonnyal Angliában megis-mert életformát kívánt meghonosítani.

Széchenyi maga a kertészet is érdekelte. 1816—17-ben Charles Moreau-val áttervezette nagycenki kertjét; vonat-kozó levelében felsorolta a kerti építményeket, és örömmel állapította meg, hogy a Moreau javasolta formában a kert természetesebb lesz.[119] Kertészeinek neve (Ritter, Ste-panek) naplójában többször is felbukkan.[120] Amikor az

angliai Blenheimben járt és ott a nagyszabású tájképi parkot felkereste, naplójában botanikai érdeklődéséről — és annak hatáiról — tanúskodó bejegyzést tett: „Welche Bäume? Ceder von Libanon — Kränze von Eichen. Menge Baume, die ich nicht kenne, die herrlich sind — Chinesische Blumen ...” [121] A hazai tájkertekről azonban általában lesújtó a véleménye: „Nincs borzasztóbb, mint ... erővel ily helyre hurczolt föltételei egy úgynevezett „angolkertnek”, melyek sok helyütt Magyarországon, csak nem rég a legnagyobb tarkaságban csömört okozólag s czukrászremekként összesíték s egybevonák, s a legkisebb helyzet daczára is egész vidékek, sőt egész országoknak különösségeit.” [121a] A kertészettel kapcsolatban érdemes felidézni, hogy Széchenyi könyvtárában ilyen tárgyú kézikönyv is volt.

Széchenyi a monarchia több jeles építészt személyesen ismerte: Riegel, Zofahl Lőrinc, Franz Beer, Kasselik Ferenc, Carl Roesner, Johann Romano, Paul Sprenger, Clark Ádám neve fordul elő naplójának lapjain. Természetesen Pollack Mihályt, [122] a kor egyik vezető építész-egyeniségét szintén jól ismerte. [123] Egyik 1842-es naplóbejegyzéséből úgy tűnik, mintha még egy épület tervezése kapcsán is gondolta rá: „Bei Pollack: 'Ich bitte, machen Sie mir eine Berechnung ...' Haus vor dem Serviten Kloster!” [124] Ez az épület soha nem valósult meg, sőt egyes jelek szerint Széchenyi — Hild Józsefet favorizálva — Pollackot egyenesen háttérbe akarta szorítani. Ez olvasható ki a pesti Vigadóra vonatkozó soraiból: „Der Rückwärtige Theil des Theaters wird von Pollack gebaut, obschon der Hild anerkannt geschickter und wohlfeiler ist. — Er will es aber ect. cela suffit.” [125] (Az utóbbi megjegyzés József nádorra vonatkozik.) A Harmincadhivatal tervezésével kapcsolatban még inkább kidomborodik elfogultsága: „Igen örülök, hogy Pollack oly lágyan vagy hamisan viselkedett irányomban, most jó ürügyem van őt kerülni, s így Hildnek jut a harmincad.” [126] Széchenyinek Pollack Mihállyal szembeni fenntartása táplálkozhatott személyes okokból, de az építész művészi felfogásának elutasításaként is értékelhető. [127] Közismert, hogy Pollack József nádor kedvelt építész, mondhatni bizalmasa volt, ami önmagában elegendő ok lett volna arra, hogy Széchenyi ne közeljen hozzá. De Pollack kissé ünnepélyes klasszicizmusa, amely műveit szinte mindvégig jellemezte, ugyancsak ellenérzést ébreszthetett az építészetet szabadabban értelmező Széchenyiben.

Pollack Mihállyal szemben több mint egy évtizeden keresztül Pest másik nagy építészt, Hild Józsefet [128] részesítette előnyben. Választásában nyilván elsődleges szerepet játszott, hogy Hild építészeti felfogása rugalmasabb volt, és a klasszicizmus mellett a romantika stílusformáit is alkalmazta. [129] Széchenyi naplójában Hild 1830-ban a pesti Vigadó kapcsán szerepel először, amikor őt — mint korábban idéztük — Pollacknál jobbnak találja. [130] Az elkövetkező időszak nagy építészeti vállalkozásaihoz, ha csak teheti, Hildet alkalmazza vagy javasolja. Így volt ez 1836-ban a Harmincadhivatalnál. Rá gondolt Széchenyi akkor is, amikor a Duna-parton építtetni szándékozott színház kivitelezése került szóba. [131] A régi Harmincadhivatal helyén emelendő bazárhoz is Hilddel készítette a terveket. [132] Ő építette Széchenyi javaslatára és megelégedésére a pesti hengermalmot. [133] Széchenyi javaslata alapján a Gazdasági Egyesület ugyancsak őt kérte fel a nemzeti lovaglóiskola megtervezésére. [134] De Széchenyi akkor is Hildhez fordult, ha saját házáról volt szó. Miután 1841 elején megvette a Duna-parti régi Szalay-házat, vele készítette el a helyén emelendő új épület ter-

vét. [135] Hild tervei szerint történő felépítését 1844 elején is fontolgatta, pedig ez idő tájt már döntött egy másik — a Sas utcai — ház felépítése felől. [136] A téma ilyen formában még 1846-ban is felmerült. [137]

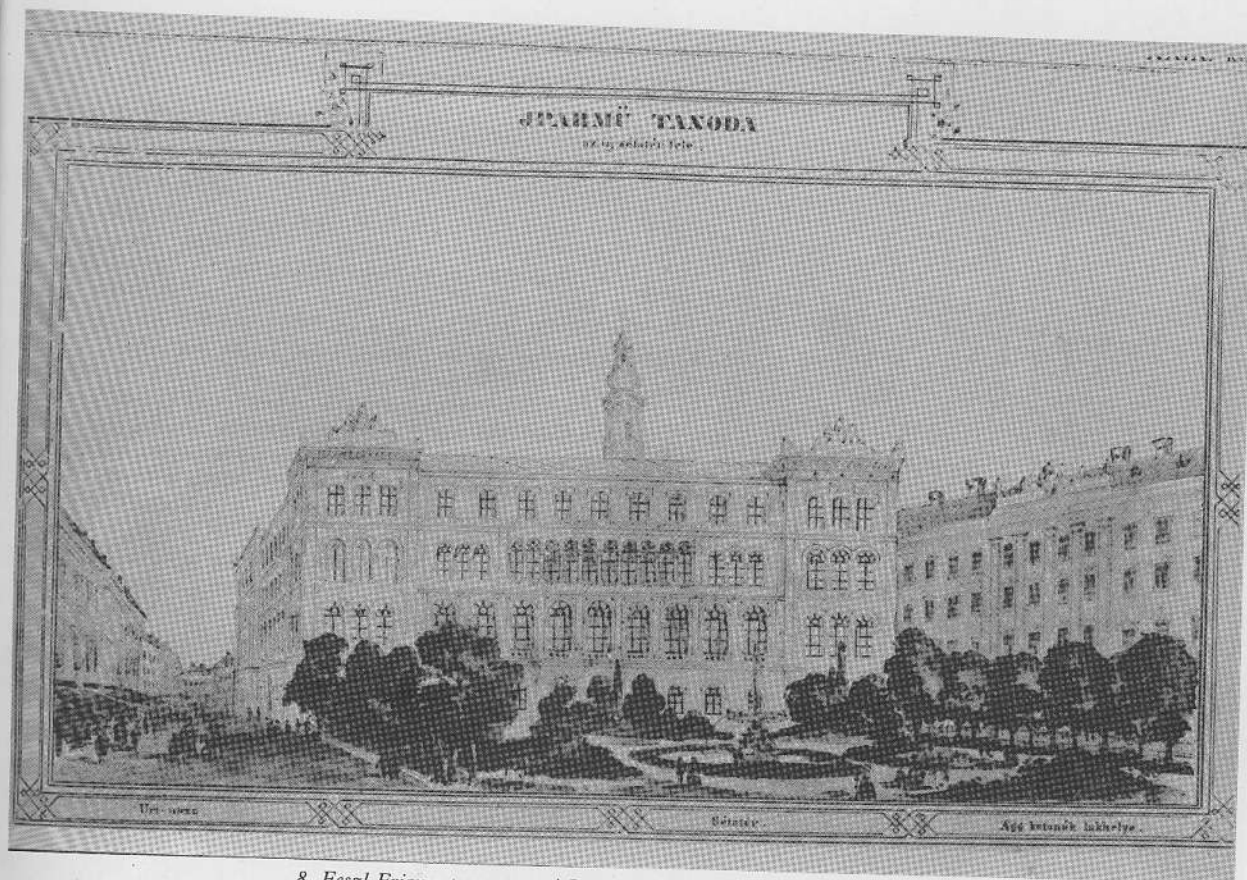
A Sas utcai házat már érintettük. [138] Építésével kapcsolatban Széchenyi eddigi ismereteink szerint legrészletesebben nyilatkozik meg Hildről. Figyelemre méltó, hogy — bár leírja — mennyire kedveli Hildet, az üzletben, a pénzügyekben nem ismer tréfát, különösen hogy az építész a pénzügyi számításokkal hadilábon áll: „Für die ganze Summe von 105,348 fl. 27 (die nun durch den Thurm weniger sein wird) allein mit Hild contrahiren, halte ich für sehr gefährlich. — Wenn er — da er kein besonderer Rechenmeister ist — etwa verliert, so muss ich daraufzahlen! Also wieder der paga pantalone!!! Der arme Hild und der Prasser Széchenyi wird es heissen. Wir sollen mit jedem extra *bindend* und kein Bruder in Spiel, selbst mit Hild nicht. Ich kenne seine Umstände nicht, weiss aber, dass die Meinigen mit 9, jetzt bald mit 10 oder 11 Kindern sehr drückend werden kann, wenn ich nicht aufpasse ... Gut binden, und Contract ohne Gnaden und Barmherzigkeit erfüllen ... Hild ist mir sehr lieb, — und hat er so eine Reputation, dass man ihn über jede Controlle erhaben denkt.” [139]

A Hild iránt érzett szeretet és tisztelet csendül ki a hangjából akkor is, amikor 1848 elején a bécsi Carl Roesner a pesti lehetőségekről tájékozik: „Roesner von Wien. — Ich sage ihm offen — in Pest wird er nicht reussiren, weil man Hild ect. *liebt*.” [140] Széchenyi — már mint közlekedési miniszter — utoljára 1848 tavaszán és nyarán dolgozik együtt Hilddel, amikor a Vigadó és a Nemzeti Múzeum teremt alakítják át országgyűlési célokra. [141]

A szabadságharc előtti években, aktív közéleti szereplésének utolsó szakaszában Széchenyi más építészek, a társulásban dolgozó Kausser Lipót, Feszl Frigyes és Gerster Károly felé fordult. [142] Mint emlékszünk, velük készítette el az Ipartanoda terveit. Széchenyi — Pest város megbízásából, Borsody András választott polgárral közösen — ezt az építész-triászt bízta meg a Belvárosból kitelepítendő Szervita-épületegyüttes megtervezésével is. Feszl tervezte a Széchenyi-sétátér kioszkját. S ami még ennél is sokatmondóbb, Széchenyi a Kausser—Feszl—Gerster-társaságot azzal is megbízta, hogy második házához (a „Szalay”-házhöz) készítsenek terveket — annak ellenére, hogy rendelkezésre állt a néhány évvel korábbi Hild-féle terv! (Sajnos, eddig egyik házterv homlokzatrajza sem került elő.) A magyarázatot Széchenyi már megismert — a klasszicizmust elutasító, a változatosságot igenlő — nézeteiben, töretlen újító szellemében, de nem kevésbé mozgékonyságában és élesszeműségében kell keresnünk. Hiába mutatott Hild Pollackhoz képest nagyobb affinitást a nem klasszicista áramlatokkal, merészségben és újszerűségben nem mérkőzhetett az ifjabb generációt képviselő Feszlrel és Gersterrel. Széchenyi ismerhette az előbbinek enyhén keleties formálását, félköríves stílusú Országház-tervét, az utóbbinak a Széchenyi-házról nem messze álló művét, a Borsody-házat, s ha más nem, ez a kevés is meggyőzhette arról, hogy érdemes dolgoztatni a még jóformán ismeretlen, kezdő építészekkel. Balszerencse, hogy az említett tervekben mindössze a sétatéri kiosk valósulhatott meg.

A legnagyobb magyar, a nemzeti építészet megteremtésének szöszölvője a hazafiságot nem úgy értelmezte, hogy az épületek tervezését kizárólag magyarokra bízta. Ha úgy látta, külföldi építész alkalmasabb a feladatra, Széchenyi habozás nélkül neki adta a megbízást. Így történt ez Charles Moreau [143] esetében, akivel 1816—17-ben átalakítási

terveket
hez. [144]
rögtön e
hez [145]
francia f
a kivitel
Clark [14
tervezés
Ország
földit, J
munkát.
mivolta
mi korsz
templom
írja —
fideler U
A Sz
néhány
mi. Bizt
volna a
József n
mány ir
Széchen
lehetett.
dor vég
jában ku
De arra
ellen, ar
stimmt
retranch

8. Feszli Frigyes terve a pesti Ipartanodához, homlokzat az új tér felé

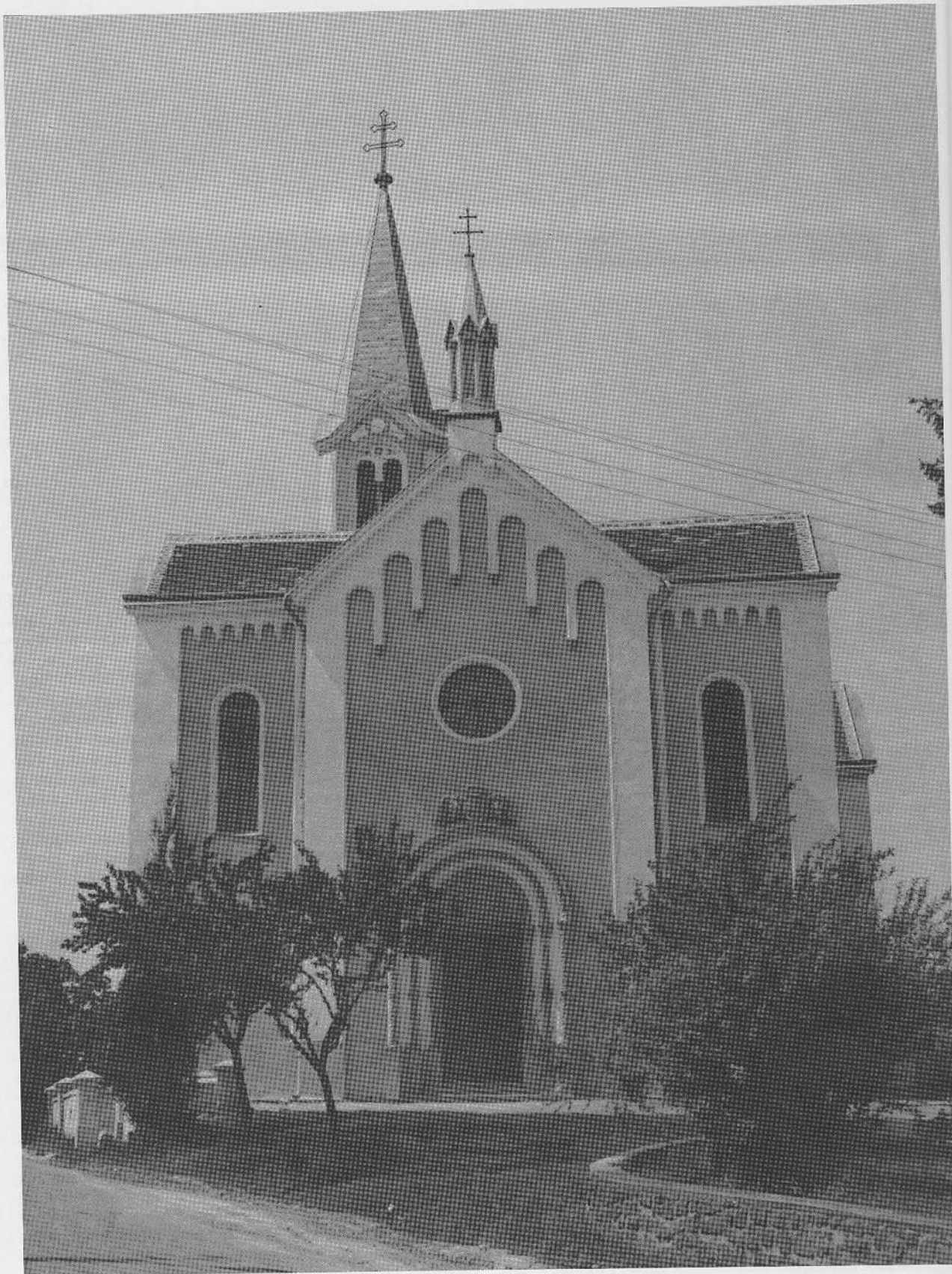
terveket készítettett nagycenki kastélyához és kertjéhez.[144] Amikor a pesti színház építése volt napirenden, rögtön egy párizsi művészhez, Pierre-Luc-Charles Cicérihez[145] fordult, tudván, hogy a legjobb színházépületek a francia fővárosban találhatók.[146] (Kedves Hildjének csak a kivitelezést juttatta volna.) Az, hogy William Tierney Clark[147] személyében angol mérnököt talált a Lánchíd tervezéséhez, szinte már magától értetődő. Még a magyar Országháza tervpályázata alkalmával is rábeszélte egy külföldit, Joseph Andrew Blackwellt, hogy nyújtson be pályamunkát.[148] Építész magyar, pontosabban magyar hazafi mivolta csak a szabadságharc leverése után, az önkényuralmi korszakban lett számára fontos; 1860-ban, a nagycenki templom tervezésére Ybl Miklóst fogadta fel, aki — mint írja — „wenn auch nicht ein Speck Magyar, doch ein fider Ungar”.[150]

A Széchenyi által elképzelt műszaki alkotásokból jó néhány megvalósult, de tervezett középületeiből alig valami. Biztosan másképp alakult volna a helyzet, ha megkapta volna a Szépítő Bizottmány vezetését, amint azt remélte és József nádortól kérte.[151] József nádor azonban a bizottmány irányításához kitartóan ragaszkodott, annak elnöke Széchenyi csak a nádor 1847-ben bekövetkezett halála után lehetett. Pest város kialakításában Széchenyi és József nádor végül is vetélytársak voltak. Ahogy Széchenyi a naplójában kurtán feljegyzte: „Er ist mit mir in Rivalität.”[152] De arra is van példa, hogy hosszabban kifakad a nádor ellen, annak önkényes fellépését emlegetve: „Pollack bestimmt den Saal [ti. a Vigadóét] auf 24 Klafter Länge. Er retranchirt 7 Klafter — andere zahlen es aber! — Die

Gelder für das Ludoviceum hat er einmal im Bau der Waitzner Eseleyen angebracht — nun kauft er den Ortzy Garten, baut, was er will, und wie er will. Er ist absoluter, nur verküppelter wie Mahmud [ti. az akkori török szultán].”[153]

Természetesen itt nemcsak két hasonló alkotóvágytól égő közéleti ember burkolt, talán csak Széchenyi által érzékelt pozícióharcáról, hanem két vérmérséklet, két felfogás különbözőségéről van szó. Míg a konzervatív ízlésű József nádor a klasszicizmus hagyományos talaján állt, addig a nyitottabb Széchenyi egyik stílus uralmát sem tudta elfogadni. Nem véletlen, hogy József nádor építész Pollack Mihály, Széchenyié Hild József, illetve utóbb Feszli Frigyes volt. Építészeti ízlésük eltérő mivolta akkor fogalmazódott meg szavakban, amikor az alapvetően jóindulatú nádor a Széchenyi által benyújtott Ipartanoda-tervet nem találta szépnek. De különbözött a városépítészetéről vallott felfogásuk is. Közismert, hogy az egyébként szenvedélyes kertész és park-alapító nádor a városi házak közt nem tűrte meg a fákat, Széchenyi ellenben a városi zöldfelületek, villanegyedek telepítésének lelkes szószólója és művelője volt.

A Széchenyi építészeti érdeklődéséről most fölvázolt képet még nem lehet teljesnek és véglegesnek tekinteni. A feldolgozott anyag a jövőbeni kutatás irányait is érzékelteti. Széchenyi nyomtatásban megjelent, és főleg kéziratban maradt szellemi hagyatéka például további eredményekkel kecsegtet. De szükséges lenne magánépítkezéseinek tüzetes feldolgozása is, így például a nagycenki kastély és kert történetének végleges tisztázása. Nem lenne kevésbé fontos

9. A nagycenki plébániatemplom. Ybl Miklós, 1860—64

és izgalmas fel-
— végre-valah
Harmincadhiv
ígér Széchenyi
gozása. Külön
tetben legfont
gálni, hasonló
kapcsán törté

Ha megval
beszélhetünk,
dalmi életben
ben kifejtett
Aligha képzelt
seit széles kör
számolni kell
lalkozó munk
Ezen hatás fe
Néhány adal

Szemere
tagja — 183
„comfort” fo
galmaz meg,
Széchenyit i
birja, hanem
hiányzik, de
vallott nézet
érdemes töle
egy szava 'ca
mit magyarul
melykor vis
mintha a ma
s „behaglich”
szorult ...

A kor egy
képviseli Sz
lent, *A falu*
azokkal. Vo
angol házép
angol lakóh
jól elbánik:
comfortnak
na, hogy a s
fort főképp
alakjában sz
ben minden
nek a szoba
egész lakás
gek s jó kar

Adatok Ada
—1860.
1943.

Bevezetés G
Szerkeszt
1925, 83
Játékszínrű
Levelek Gr
jegyzete
pest 189

és izgalmas feladat — több ilyen irányú próbálkozás után — végre-valahára levéltári források alapján feltárni a pesti Harmincadhivatal tervezésének történetét. Sok érdekeset ígér Széchenyi és az egyes építészeti kérdések közötti kapcsolat feldolgozása. Különösen Széchenyinek Hildhez fűződő, e tekintetben legfontosabb kapcsolatát kéne tüzetesen megvizsgálni, hasonló formában, ahogy ez a közelmúltban Feszli kapcsán történt.[154]

Ha megvalósult épületek révén izlésének hatásáról alig beszélhetünk, Széchenyi súlya és szerepe a magyar társadalmi életben olyan nagy volt, hogy a különböző kérdésekben kifejtett nézeteit általánosan ismerték és tisztelték. Aligha képzelhető el, hogy az építészettről vallott elképzeléseit széles körben ne terjesztette volna. Hatásával akkor is számolni kell, ha tudjuk, egyetlen, csak e tárgykörrel foglalkozó munkája, a *Pesti por és sár* életében nem jelent meg. Ezen hatás felderítése ugyancsak érdekes és fontos feladat. Néhány adalékkal erre vonatkozóan már rendelkezünk.

Szemere Bertalan, a reformkor ifjabb nemzedékének tagja — 1837-es angliai útjáról írt beszámolójában — a „comfort” fogalmával kapcsolatban olyan gondolatot fogalmaz meg, amely tartalmában, sőt szóhasználatában is Széchenyi idézi. „Az angol nemcsak a szavat 'comfort' birja, hanem azt is, mit jelent, s nekünk nemcsak e szó hiányzik, de a dolog is” — írja.[155] Széchenyi e kérdésről vallott nézeteit már ismerjük, de összehasonlításként talán érdemes tőle még egy idézetet kiemelni: „Az angolnak van egy szava 'comfort' mihez a német 'Behaglichkeit' közelít, s mit magyarul tán jól-esés' által lehetne valamiképp s némelykor visszaadni. Más kitételünk e képzetre nincs ... mintha a magyar soha nem érzette volna még 'comfortable' s 'behaglich' magát, s ... ilyes kitételekre s szavakra nem szorult ...”[156]

A kor egy másik vezető személyisége, Eötvös József nem képviseli Széchenyi nézeteit, hanem — az 1845-ben megjelent, *A falu jegyzője* című regényében — szinte „felel” azokkal. Vonatkozik ez olyan fontos kérdésekre, mint az angol házépítési elvek, vagy a gótikus stílus megítélése. Az angol lakóházépítéssel — és mellesleg a „comfort”-tal — jól elbánik: „Van Angliában egy különös dolog, melyet comfortnak neveznek, s mely e nemzetnek annyira tulajdonna, hogy a szót fordíthatatlannak mondhatjuk. ... A comfort főképp három dologban áll. Az első: hogy a ház külső alakjában szimmetria ne legyen. A második: hogy belsejében mindenféle kis folyosók s főképp kisebb lépcsők legyenek a szobák között. A harmadik: hogy mennyire lehet, az egész lakás egy s pedig brámafele lakattal zárassék. Szőnyegek s jó karszékek igen kívánatosak, elkerülhetetlen azon-

ban egy vagy több s pedig kőszén égetésre épülő kandalló, melynek szaga a comfortot Angliában tetemesen neveli és a világért sem volna fával felcserélhető.”[157] Eötvös számára a gót stílus az elmaradott hazai viszonyokat jelképezi, s mint ilyen, nem tűnik neki vonzósnak: „Hazánk tehát, amint mondom, középkori alkotmánnyal bír; az egész, hogy új hasonlattal éljek, gyönyörű, egészen gót ízlésben készült épület! — Való, vannak egyes részei, melyek az úgynevezett parókamodorra emlékeztetnek, de az majdnem minden gót épületnél így van. Az is igaz, itt-ott ez épület düledezni kezd, úgyhogy csak támaszokkal tartatik, melyek miatt néha alig mozdulhatnak belsejében ... de végre gót, s ez a fődolog ...”[158]

Meg kell jegyezni, hogy a gótika és általában a középkori építészet kutatásának kezdete Magyarországon a reformkor idejére esik, és Henszlmann Imre nevéhez fűződik. Amikor a (neo)gótika 1860—61-ben az akadémia tervpályázata kapcsán vívta csatáját a többi stílussal, fő szószólója Henszlmann Imre volt.[159] A nagy polémiaiban Henszlmann fegyvertárából nem hiányoztak azok a praktikus érvek sem, amelyek Széchenyi korábban ismertetett gondolataival rokoníthatók. Ha Henszlmann valószínűleg nem is Széchenyitől kölcsönözte, ezen érveket Széchenyi mintegy megelőlegezte. S jellemző módon Eötvös József, ezúttal mint az Akadémia Építési Bizottságának tagja, megint csak a gótika ellen lépett fel, szerepet vállalva a csúcsíves stílus végleges elutasításában.

Széchenyinek és kortársainak az építészeti ízlését nemcsak azért fontos megismerni, mert valamilyen módon tükrözi az európai és magyar építészeti gondolkodásnak. Azért is, mert ahogy a 17—18. században a hagyományos mecénás — a kastélyépítő arisztokrata vagy a templomépítő főpap —, úgy a 19. században egyre inkább a politikus, a közéleti személyiség dönt az aktuális építészeti kérdésekben. Köszönhető ez a polgári társadalom intézményei — az állam, a város — megnövekedett politikai és pénzügyi hatalmának, az új közösségi igényeket kielégítő épülettípusok előtérbe lépésének, illetve általában a társadalmi viszonyok megváltozásának. Széchenyi építészeti kérdésekben mint magánember és mint közéleti ember egyaránt érvényesíthette akaratát valamilyen mértékben. Az akadémia Építési Bizottságának egyébként ugyancsak arisztokrata tagjai mint közhivatalalt viselők döntöttek az új palota felől. De ez is köztes állapot. A középítkezéseknél az egyéni ízlés ilyen patriarchális módon történő érvényre juttatását utóbb a bürokrácia személytelenebb mechanizmusa váltja föl.

Sisa József

ROVIDÍTÉSEK

Adatok Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808—1860. Összeállította Bártfai Szabó László. I—II. Budapest 1943.
Bevezetés Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka, III. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Tolnai Vilmos. Budapest 1925, 839—870. Por és sár [Második bevezetés, 1858. jún. 3—29.]
Játékszínről Széchenyi István: A magyar játékszínről. Pest 1832.
Levelek Gróf Széchenyi István levelei. Összegejtötte, előszóval s jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. I. Budapest 1889, II. Budapest 1890, III. Budapest 1891.

Naplók Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Dr. Viszota Gyula. I. Budapest 1925, II. Budapest 1926, III. Budapest 1932, IV. 1934, V. 1937, VI. 1939.
Pesti por és sár Gróf Széchenyi István: Pesti por és sár. Töredékek Gróf Széchenyi István fennmaradt kézírataiból. Közli Török János. II. Pest 1866.
Tervek Széchenyi pesti tervei. Válogatta, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Bácskai Vera és Nagy Lajos. Magyar Levelestár. Budapest 1985.

1 *Joseph Andrew Blackwell* magyarországi küldetése 1843–1851. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Haraszti-Taylor Éva. Budapest 1989, 58.

2 *Liptay Sándor*: Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai. Budapest 1896; *Siklóssy László*: Hogyan épült Budapest? (1870–1930). 1931, 40–52; Széchenyi István Gróf, a Közmunkatanács szellemi őse című fejezet; *Bárfai Szabó László*: Gróf Széchenyi István és Budapest. Pest-Budai Lapok IV. 1931 (1.), 3–39 (3–4.), 85–104; (A História melléklete); *V. Bierbauer*: Count Széchenyi and Budapest. The Hungarian Quarterly VI. 1940 (2.), 242–251; *Gárdonyi Albert*: Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében. In: Tanulmányok Budapest Múltjából IX. Budapest 1941, 1–31; *Belitska-Scholtz Hedvig*: Széchenyi és a magyar színházépítési törekvések. Építés-, Építészettudomány V. 1973, 535–546; *Preisich Gábor*: Széchenyi érdemei Budapest fejlesztésében. Magyar Tudomány XCVIII., Ú. F. XXXVI. 1991, 1023–1028.

3 *Bárfai Szabó László*: A sárvár-felsővidéki Széchenyi család története, III. Budapest 1926, 115. — Bárfai Szabó azt is tudni véli, hogy Révai eltávazása után Novák Dániel „későbbi pesti rajzolóművészt” bízták meg a gyermekek tanításával. A Széchenyinnél fiatalabb Novák Dániel (1798?–1849), a magyar művészeti írás úttörő alakja aligha lehetett az oktatójuk, saját maga 1820-tól 1824-ig volt a bécsi Képzőművészeti Akadémia építészeti szakosztályának hallgatója. (*Timár Árpád*: Novák Dániel művészeti írásai. Művészettörténeti Értesítő XXXVIII. 1989, 21–51.)

4 Révai Miklós (1750–1807) nyelvész és író is volt. 1777-től Bécsben rajzot és építészetet tanult. 1787-től 1798-ig Győrben rajztanár, 1794-től az esztergomi gimnázium tanára. 1802-től a pesti egyetemen magyar nyelvet és irodalmat oktatott. [*Bibó István*: A magyar építészeti szakirodalom kezdetei. (Építészeti szak-könyvek Magyarországon a XVIII. században). In: *Zádor Anna—Szabolcsi Hedvig* szerk.: Művészet és felvilágosodás. Budapest 1978, 41–54; Magyar Életrajzi Lexikon (2. kiadás) II. 1982, 510–511.]

5 *Zichy Antal*: Gróf Széchenyi István életrajza. I. 1896, 11.

6 *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István a gymnasiumban. Századok XLI. 1907, 912–920.

7 Kresznerics Ferenc (1766–1832), akárcsak Révai, író és nyelvész volt. Pozsonyban, majd Pesten tanult, könyv- és régiséggyűjteménye a Magyar Tudományos Akadémia birtokába került. [Lásd *Bibó* i. m. (4. jegyzet) 65–66; Magyar Életrajzi Lexikon (3. kiadás) I. Budapest 1981, 1017.]

8 *Pesti por és sár* 25.

9 A Naplókban és a fontosabb életrajzi feldolgozásokon kívül Széchenyi utazásaihoz lásd *Zichy Antal*: Széchenyi István külföldi utazásairól. Budapesti Szemle LXII. 1890, 160–162, 320–335; Gróf Széchenyi István külföldi utazásai följegyzései és Naplói nyomán. Összeállította Zichy Antal. Budapest 1890; *A. Máthé*: Széchenyi's Mediterranean Journey. The Hungarian Quarterly V. 1939/40, 675–685.

10 *W. Hautmann* szerk.: Hellas: Die Wiederentdeckung des klassischen Griechenland. Köln 1983.

11 Sir William Gell (1777–1836) régész és utazó. Írásai inkább topográfiai, mintsem régészeti érdekeltégűek. Nápolyi házában előkelő látogatók sorát fogadta. (The Dictionary of National Biography VII. Oxford é. n. 994–996.)

12 *Naplók* I. XXXIX. 514.

13 *Naplók* I. 510.

14 Johann Endernek az aeginai templomról készült rajza a művésznek a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában őrzött művei közt nem maradt fenn. Az ókori romok megörökítéséről általában lásd *Szabó Júlia*: Antik romok a XIX. századi magyar tájfestészetben és rajzművészetben. Építés- Építészettudomány V. 1973. 565–577. E tanulmányban Széchenyiről, ill. Enderről nem történik említés.

15 Gróf Széchenyi István levelei szüleihez. Összeállította, előszóval s jegyzetekkel ellátta *Zichy Antal*. Budapest 1896, 266–267.

16 *Pesti por és sár* 26.

17 *Naplók* II. 575. A két szóban forgó könyv *Leon Menard*: Histoire des antiquités de la Ville de Nîmes és *Gaston Bonafoux*: Monuments antiques de Nîmes dessinés à l'eau-fort. Nîmes 1824.

18 *Naplók* II. 574.

19 *Naplók* IV. 306.

20 *Naplók* I. 254.

21 *Naplók* II. 263.

22 *Naplók* II. 306.

23 *Naplók* IV. 441.

24 *Naplók* IV. 437–439.

25 *Levelek* I. 344.

26 Leo von Klenze (1784–1864) bajor királyi építész, K. F. Schinkel mellett a német klasszicista építészlet legnagyobb mestere. Bajorországon kívül tervezett épületeket külföldre is, 1861-ben meghívták a Magyar Tudományos Akadémia palotájának tervpályázatára. (*O. Hederer*: Leo von Klenze. München 1963.)

27 *Levelek* I. 344., *Naplók* IV. 437.

28 *Naplók* I. 782.

29 *Naplók* IV. 315, 343, 345.

30 *Naplók* IV. 449–450.

31 *Naplók* IV. IX., *Zichy* i. m. (5. jegyzet) 345; *Dr. Komlóssy Ferenc*: Széchenyi István gróf élete. Budapest 1911, 168.

32 *Naplók* IV. 438.

33 *Pesti por és sár* 59.

34 *Naplók* IV. 437.

35 *Naplók* IV. 442.

36 *Naplók* V. 320.

37 *Naplók* IV. 551.

38 *Naplók* V. 396.

39 *Naplók* IV. 336.

40 *Naplók* II. 361.

41 *Naplók* IV. 328.

42 *Naplók* IV. 298.

43 *Naplók* IV. 309.

44 *Bárfai Szabó László*: Gróf Széchenyi István könyvtára. Budapest 1923.

45 *J. L. S. Bartholdi*: Voyage en Grèce I–II. Paris 1807; *L. B. Berger*: Libanon I–II. Wien 1827–28; *R. Brenner*: Excursions in the Interior of Russia I–II. London 1839; Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly etc. London 1815; *A. Delaborde*: Les monuments de la France I–II. Paris 1836; *Th. Legh*: Narration of a Journey in Egypt (2. kiad.) London 1817; London and Its Environs (12. kiad.), *W. Martin-Leake*: Researches in Greece. London 1814; *H. Murray*: An Historical and Descriptive Account of China I–II. Edinburgh 1836; *Pausanias*: Graeciae descriptio I–IV. Leipzig 1794–96; *B. Percy*: Northern Antiquities. (Új kiad.) London 1847; *Shakespeare*: The Beauties of Chiswick. Sherwood 1818; *C. S. Sonnini*: Voyage dans la Haute et Basse Egypt. Paris 1796; Il tempio di Antonio Canova e la villa di Posagno. Udine 1823; The Tourist's Memorial of Scotland. A series of twenty views of picturesque scenery and celebrated localities. Edinburgh 1858; Voyage pittoresque, ou description des royaumes de Naples et de Sicile I–II. Paris, 1782.

46 Theoretisch und praktisches Handbuch der bürgerlichen Baukunst. Wien 1808.

47 *F. Acuum*: A Practical Treatise on Gas-Lighting. London 1815; *Berthault-Ducreux*: Théorie et pratique des mortier et ciments romains. Paris 1833.

48 *Naplók* V. 319, 320, 323 stb.; *Adatok* I. 349.

49 *Naplók* II. 723.

50 *Naplók* IV. 482.

51 *Naplók* V. 70.

52 *Naplók* V. 60.

53 *Pesti por és sár*. A könyv előlapján az áll, hogy 1837 és 1840 között írta Széchenyi, ami — mint láttuk — nem helytálló.

54 *Bevezetés*.

55 *Naplók* V. 70.

56 *Pesti por és sár* 25.

57 Uo. 24.

58 Uo. 95.

59 *Játékszínról* 49.

60 *Pesti por és sár* 101–102.

61 Uo. 101–102.

62 *Bibó István*: Johann Schauf oszloprend-terve 1790-ből. In: Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdéséből Németh Lajos 60. születésnapjára. Budapest 1989, 60–63. Bellaagh József kassai építész és rajztanár 1834-ben említ „magyar” oszloprendet kéziratossági építészeti szótárában.

63 *Komárik Dénes*: A korai gótizálás Magyarországon. In: *Zádor—Szabolcsi* i. m. (4. jegyzet) 209–300.

64 *K. Clark*: The Gothic Revival. I. kiad. London 1928, 3. kiad. London 1962.

65 *Pesti por és sár* 104.

66 *P. Frankl*: The Gothic. Literary Sources and Interpretations through Eight Centuries. Princeton 1960; *G. Germann*: Gothic Revival in Europe and Britain. Sources, Influences and Ideas. London 1972.

67 *Bevezetés* 854.

68 *Dr. Komárik Dénes*: Feszl Frigyes 1821–1884. Kiállítás-katalógus. Budapest 1984; *Komárik Dénes*: A nemzeti építőstílus keresése. Feszl és a pesti Vigadó. Építés-, Építészettudomány XVII. 1985, 127–136.

69 *Pesti por és sár* 103.

70 Uo. 104.

71 Uo. 105.

72 Uo. 106.

73 *Naplók* V. 46. E megjegyzés tükrében különösen érdekes az a gótizáló architektúrát mutató, a Harmincadhivatalhoz készített homlokzatrészlet, amelyet az akadémia Széchenyi-gyűjteményében őriznek. (Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár: K 188/14., *Tervek* 43.)

74 *Levelek* III. 215.

75 *Komárik Dénes*: A gótizáló romantika építészete Magyarországon. Építés-, Építészettudomány XIV. 1982, 315.

76 *Komárik Dénes*: A romantikus kastélyépítészet kezdetei Magyarországon. Építés-, Építészettudomány VII. 1975, 433–444.

77 *Naplók* VI. 106.

78 *Naplók* VI. 689. Az utóbbi kitétel Széchenyi minden bizonnyal az ablakok különösen nagy méretét kritizálta, tudjuk ugyanis, hogy mennyire nem kedvelte a nagy ablakokat: „... a kis ablak, ha felnyitják, szintúgy ki- és beereszti a levegőt, mint a nagy ablak, de sokkal jobban kirekeszti a meleget és a hideget, és ehhez képest, noha nem pompás és nagy szerénysége miatt híres Palladiónak valamint az üvegeknek nem igen tetszenék, mindenbe véve mégis okosabb.” [*Gr. Széchenyi István*: Önismeret (döblingi kézírataiból). Budapest 1875, 241.]

79 *Naplók* VI. 135.

80 Nemzeti Újság XXXIX. 1844, (12.) 97.

81 *Játékszínról* 58.

82 *Pesti por és sár* 95–96.

83 *Játékszínról* 23.

84 *Játékszínról* 51.

85 *Levelek* II. 141.

86 Magyar Országos Levéltár, P 623. A Széchenyi család levéltára. XI. kötet, 41. sz., fol. 44; *Komárik Dénes*: Feszl és Széchenyi. *Ars Hungarica* XIX. 1991, 179–192.

87 *Bártfai Szabó László*: Gróf Széchenyi István művész kortársai és barátai. Magyar Művészet VI. 1930, 603.

88 *Pesti por és sár*, 39.

89 *Naplók* II. 726.

90 *Naplók* IV. 280.

91 *Játékszínról* 48.

92 *J. Rykwert*: On Adam's House in Paradise (The Idea of the Primitive Hut in Architectural History). New York 1972.

93 *Pesti por és sár* 30. — Széchenyi lakóházakkal kapcsolatos elveiről lásd *J. Sisa*: English Influence on Hungarian Romantic Architecture. The New Hungarian Quarterly XXIII. 1982 (87.) 182–185.

94 *Pesti por és sár* 35.

95 Uo. 53. — Az angol ház történetének és tipológiájának klasszikus és maig fölül nem múlt összefoglalása *H. Muthesius*: Das englische Haus. Berlin 1904–1905. (2. kiadás Berlin 1908

—1911, rövidített angol kiadás London 1979.) — Széchenyi érdeklődése az angol lakóházépítészettel iránt élete végéig nem csökkent. Podmaniczky Frigyes megörökölte 1857 októberében, Döblingben lezajlott utolsó találkozását: „Velem leginkább azon eszmét érdeklőleg társalgott: vajon nem volna-e lehetsége egy Londonban, az akkor lefolyt évek alatt kiépült Belgrave-square-hez hasonló építkezést Pesten is létesíteni. Részemről az eszmét igen ajánlatosnak vallanám, csak hogy a szabad föld fogalma alig fogná lehetővé tenni egy egész házcsoporthoz bizonyos előre kikötött méretek és ízlés szerinti kötelező kiépítését. Londonban nagyon könnyű volt ezt elérni, mert azon telektömb, melyen a Belgrave-square épült, Westminster marquis tulajdonát képezvén ő 90 évre bérbe adta az építetőnek az egyforma nagyságú telkeket oly föltétel alatt, hogy azt egyöntetű jelleg s ízlés szerint építsék ki. Ilyesvalami nálunk lehetetlen. Ezen ellenvetésem következtében Széchenyi azon eszmét pendítette meg: nem volna-e lehetséges egy gazdag úriemberekből álló társulatot létesíteni, amely a város-legiti fasorban venne meg az ott létező kertekből annyi területet, amennyi az építkezés végrehajtásához szükséges volna.” (*Podmaniczky Frigyes*: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótörödékekből 1824–1887. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Steinert Ágota. Budapest 1984. 344–345.) A korabeli londoni városépítészetről lásd *D. J. Olsen*: The Growth of Victorian London. London 1976; a Széchenyi és Podmaniczky beszélgetésének tárgyát képező angol sorházról mint épülettípusról lásd *St. Muthesius*: The English Terraced House. New Haven — London 1982.

96 *Pesti por és sár* 34–35.

97 Uo. 35–36.

98 *Kriszti György*: Nagycenk. Budapest 1982, 10.

99 Lásd 86. jegyzet

100 *Pesti por és sár* 45.

101 Uo. 44.

102 Uo. 11.

103 *Bevezetés* 865.

104 *Naplók* IV. 308, 329, 344, 553, 554.

105 *Kriszti* i. m. (98. jegyzet).

106 *Levelek* III. 197–198, 200, 214–215, 232, 289.

107 *Levelek* 200.

108 *Levelek* 215.

109 *Zádor Anna—Rados Jenő*: A klasszicizmus építészete Magyarországon. Budapest 1953, 166. — Érdekes sorok olvashatók erről a házról egy 1900 után megjelent munkában: „Erre a térre [ti. a sétátérre] építettett Széchenyi István lakóházát angol mintára: hogy t. i. mindenik fél teljesen bírja a maga lakását, a közös ambítorról ne láthasson bele a szomszéd a más konyhájára. Szerény kíséretet a 'my house — my castle' (az én házam: az én váram) felé. De kevés eredménnyel. Mégis csak összezártak a szomszédok és benéztek az egymás konyhájába, mit főznek.” (*Porzó [Ágai Adolf]*: Utazás Pestről — Budapestre 1843–1907. 3. kiadás, Budapest 1912. 103–104. Az idézett sorokra Komárik Dénes hívta fel a figyelmet, amiért itt mondok neki köszönetet.) Széchenyi házának alaprajzi elrendezése nem különbözött a korban szokásostól, de az idézet jól érzékelteti, hogy még évtizedekkel Széchenyi halála után is élt a köztudatban sajátos elképzeléseinek emléke.

110 *Bártfai Szabó* i. m. (87. jegyzet) 603.

111 *Tervek* 25–28, 110, 126; *Pásztor Mihály*: A százötven éves Lipótváros. Budapest é. n. 143.

112 *Tervek* 28.

113 *Levelek* I. 474, II. 268, 274, 286, 292; *Naplók* V. 55, 134, 140, 142; *Zádor Anna*: Pollack Mihály 1773–1855. Budapest 1960, 281–285; *Komárik Dénes*: Egy sajátos tendencia a romantika korának építészetében (az ún. kubusos stílus kérdése). In: *Szabó Júlia—Széphelyi F. György* szerk.: Művészet Magyarországon 1830–1870. Katalógus 1981, I. 27, 30, 195–197; *Nemes Márta*: A pesti harmincadhivatal (vámház) és a Gerbaud építéstörténete. *Ars Hungarica* XII. 1984, 69–71; *Tervek* 61, 109–110, 126. Vö. 73. jegyzet.

114 *Lipthay Sándor*: Adalékok műegytemünk történetéhez. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye XXIX. 1895, 237–245; *Vámos Ferenc*: Széchenyi Budapestért. Új tér terve a Belvárosban 1842–46-ban. Budapest V. 1967, (8.) 36–37, *Komárik* i. m. (86. jegyzet).

- 115 *Fleischer Gyula*: Gróf Széchenyi István és a budai Vár-hegy beépítésének terve. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, V. Budapest 1935, 322—331. A bécsi Albertinában található tervlap felirata: „Projectirte Auffahrt von der Tunnel-Mündung in die Ofner Festung, nach der Idee des Grafen Stefan Széchenyi; entworfen von Adam Clark.”
- 116 *Schmall Lajos*: Adatok Budapest székes-főváros történetéhez II. Budapest 1899, 53—63; *Bártfai Szabó* i. m. (2. jegyzet) 92—97; *Pásztor* i. m. (111. jegyzet) 144—145; *Tervek* 263, *Komárik* i. m. (86. jegyzet).
- 117 *Kovács Lajos*: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve I. Budapest 1889, 139; *Gárdonyi* i. m. (2. jegyzet).
- 118 Lásd az 1. és 80. jegyzet.
- 119 *Levelek* I. 25, 29, 35—36, 48.
- 120 *Naplók* IV. 377, 382, V. 109, 396.
- 120a *Pesti por és sár* 72.
- 121 *Naplók* IV. 306.
- 122 Pollack Mihály (1773—1855) a bécsi akadémián tanult, majd Milánóban tartózkodott, ahol féltestvére, Leopoldo Pollack a Brerán építészeti tanítót. 1798-ban Pesten letelepedve egyebek közt a kor néhány fontos középületét tervezte, mint a Vigadó és a Nemzeti Múzeum. [*Zádor* i. m. (113. jegyzet)].
- 123 *Naplók* IV. 280, 563, 579, V. 555, VI. 49.
- 124 *Naplók* V. 556.
- 125 *Naplók* IV. 14.
- 126 *Tervek* 61. A naplóban vannak további, Pollackkal foglalkozó, kedvezőtlen jellegű feljegyzések: *Naplók* V. 125, 206.
- 127 *Zádor* i. m. (113. jegyzet).
- 128 Hild József (1789—1867) valószínűleg a bécsi akadémián tanult, majd Charles Moreau mellett dolgozott. Pest számos köz- és magánépületét tervezte, amelyek jelentős mértékben meghatározták a város klasszicista arcát. Mint templomépítő is kiemelkedő volt. (*Rados Jenő*: Hild József, Pest nagy építőjének életműve. Budapest 1958.)
- 129 *Komárik Dénes*: Hild József és a romantika. Pávilon 1991, (5.) 21—24.
- 130 *Naplók* IV. 14.
- 131 *Tervek* 94.
- 132 *Naplók* V. 111, 525.
- 133 *Gád Jenő*: Gróf Széchenyi István és a pesti hengermalom. Budapest 1909.
- 134 *Naplók* V. 465, 471; *Bártfai Szabó* i. m. (2. jegyzet) 7.
- 135 *Der Spiegel* XIV. 1841, 608; *Naplók* V. 706, 711, 714, 719; *Levelek* III. 165, 229, 230.
- 136 *Levelek* III. 234.
- 137 *Naplók* VI. 367.
- 138 Érdekes módon a ház első (?) terve nem tetszett neki, amit 1843. augusztus 21-i naplóbejegyzésében a rá jellemző erőteljes formában észrevételez: „Hild mit Heinrich. Sein Plan degutirt mich.” (*Naplók* V. 753.)
- 139 *Levelek* III. 232.

- 140 *Naplók* VI. 721.
- 141 Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Szerkesztette és bevezetésével ellátta *Dr. Károlyi Árpád* I. Budapest 1921, 304, 306, 308, 323, 324, 334, 337, 345.
- 142 *Komárik* i. m. (86. jegyzet) — Feszli Frigyes (1821—1884) tanulmányait Münchenben végezte. Fő műve a pesti Vigadó (1859—65), a magyarországi romantikus historizmus meghatározó jelentőségű alkotása. Egyéb megvalósult művei főleg lakóházak. Számos tervpályázaton vett részt. [*Komárik* i. m. (58. jegyzet).]
- 143 Charles Moreau (1758—1841) építész és festő. Párizsban végezte tanulmányait, Magyarországra Esterházy Miklós hívta. Az Esterházyaknak több épületet tervezett, Kismartonban a kert kialakítását is irányította. Ő tervezte Erdődy Károly dobai kastélyát. Széchenyi István számára végzett tervezői munkáját a magyar művészettörténet idáig nem tartotta számon. (Művészeti Lexikon. Főszerk. *Zádor Anna* és *Genthon István* III. Budapest 1967, 377—378.)
- 144 *Levelek* I. 25, 29, 35—36.
- 145 P.-L.-C. Cicéri (1782—1868) francia festő és díszlettervező. 1810-ben restaurálta a kassai színházat, de egyébként színháztervezéssel alig foglalkozott. (*U. Thieme—F. Becker*: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler VI. Leipzig 1912, 571.)
- 146 *Levelek* II. 139—142; *Adatok* I. 116, 242—243, 248, 254, 261, 266; *Tervek* 85—86, 94—95.
- 147 W. T. Clark (1783—1852) angol mérnök. Ő tervezte a hammersmith-i hídon kívül pl. a New Shorchan-i hidat és a Temze—Medway-csatornát. (Művészeti Lexikon. Főszerk. *Zádor Anna* és *Genthon István* I. Budapest 1965, 420.)
- 148 Lásd i. m. (1. jegyzet) 56.
- 149 Ybl Miklós (1814—1891) a 19. század második felének legnagyobb magyar építésze. A bécsi Polytechnikumban és a müncheni akadémián tanult. Főbb művei a főté templom, a Fővámház, az Opera, a Várkertbazár. (*Ybl Ervin*: Ybl Miklós. Budapest 1956.)
- 150 *Ybl* i. m. 127. Megjegyzendő, hogy a döblingi elvonultságban is mindenről jól informált Széchenyi tudott Ybl addigi fontosabb épületeiről.
- 151 *Naplók* IV. 266, V. 142.
- 152 *Naplók* IV. 266.
- 153 *Naplók* IV. 14—15.
- 154 *Komárik* i. m. (86. jegyzet).
- 155 Utazás külföldön. Válogatás *Szemere Bertalan* nyugat-európai naplójából. Budapest 1983, 272. (1. kiadás 1841, 2. kiadás 1845.)
- 156 *Pesti por és sár* 38.
- 157 *Ötvös József*: A falu jegyzője. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1971, 511.
- 158 Uo. 154—155.
- 159 *Hajnóczy Gábor*: Nemzeti építészeti stíluskérdései az akadémia székházára kiírt pályázat körüli vitában. Építés-, Építészettudomány XVII. 1985, 81—98.

“WHATEVER IS SAID BY ANYONE, THE RULES OF ARCHITECTURE ARE BASED PURELY ON ARBITRARINESS”

ISTVÁN SZÉCHENYI'S INTEREST IN ARCHITECTURE

DEDICATED TO THE MEMORY OF LAJOS NÉMETH

Dubbed by the contemporaries as “the greatest of the Hungarians”, Count István Széchenyi (1791—1860) was indeed one of the most original and creative personalities of Hungary in the first half of the 19th century: with a generous donation he founded the Hungarian Academy of Sciences, he was the initiator of the erection of the Chain Bridge (the first permanent bridge) in Pest-Buda, besides he initiated and sponsored a number of other projects with the purpose of improving the social and economic conditions in the country. As he was involved in several private and public building projects, and as he — due to his role and weight

in public life — exerted a great deal of influence on his contemporaries, it is by no means uninteresting to know what kind of architectural education and taste he had and what views he held on matters concerning architecture.

As a boy and a young man, Széchenyi received mostly private tuition. One of his teachers, Miklós Révai was, among other things, a prominent theorist of architecture and the author of *Városi építésnek eleji* (On the beginnings of city architecture), an influential work on the subject at the time. One of Széchenyi's examiners at the Szombathely grammar school was another well-

known expert in architecture, Ferenc Kresznerics. Yet from the very beginning the independent-minded young man contested the universal validity of the Classical language of architecture, a notion from which, later on, a total rejection of any set patterns or styles evolved.

In 1818—19, armed with English and French topographical and historical works, he visited Sicily, Greece and Asia Minor, where he took special interest in ancient ruins and archaeological excavations. In Naples he met and repeatedly visited Sir William Gell, the eminent British topographer. Of the numerous journeys in Western Europe, the five visits to England were of great importance. He carefully studied here the methods of house building (including features like irregular yet practical layouts, bay windows, small wooden staircases, iron grates, water closets), and the works of engineering. It was in England that he met the British engineer William Tierney Clark, the designer of the suspension bridge at Hammersmith, whom he later invited to construct a similar, though larger bridge in Pest-Buda.

Széchenyi had relatively few architectural books in his library: beside topographical works they included some books on practical matters, such as gas lighting and concrete making, and a basic work on garden design, Pückler-Muskau's *Andeutungen über Landschaftsgärtnerei*.

Széchenyi himself wrote one book on architecture, in the 1830s, which was published posthumously in 1866. In spite of its title — *Pesti por és sár* (The dust and mud of Pest) — this somewhat rambling and highly personal treatise is primarily devoted to country house building. In it the author castigates the practice of house building in contemporary Hungary because of the uniform arrangement of the rooms in enfilades, the unnecessarily large staircases, the stinking toilets, the unreasonable siting, etc. He recommends the English way of house building instead. He also praises the revived Gothic style of many of the English houses, and apparently harbours a general predilection for this manner. A remarkably original idea is the expression of the desire for an indigenous Hungarian style, "Scythian" and "north Asiatic Gothic" in character — this is the first reference in Hungarian architectural theory to the eastern origin of the nation as a basis for the creation of a national style. Yet basically Széchenyi finds all architectural styles objectionable on the grounds that they are the product of arbitrary procedure. For him the only acceptable architectural form is the one that stems from function; accordingly, utility is the main criterion when it comes to judging a piece of architecture. Hand in hand with the above notion goes the rejection of architectural ostentation: anything that is grand or ornate offends his taste. He even nurtures the notion of the primitive hut as the scene of a happy life.

The Chain Bridge is the most prominent structure bound up with Széchenyi's name. It is not only a remarkable monument of engineering with a span of 202.5 metres; its huge, rusticated, triumphal arch-like pylons were unique in contemporary Hungarian architecture. Széchenyi also had in mind a tunnel with giant Egyptian-style columns at the entrance, an even more unusual idea. (The tunnel was later built with ordinary classical columns.)

He wanted to put up a building, too, with driveways leading up to the first floor and with a garden inside, which would have housed a casino, the Hungarian Academy of Sciences, cafés, shops and flats. When it came to building a National Theatre, Széchenyi turned to Cicéri, a well-known Paris decorator, for a design. He was also in touch with Leo von Klenze, the Bavarian royal architect. He was keen on laying out parks and gardens in the city of Pest, and advocated the building of suburb villas modelled on similar structures in London.

In 1816—17 he entrusted Paris-trained Charles Moreau with the task of remodelling his country house at Nagycenk and landscaping the surrounding garden. His house at Nagycenk was his constant concern; it was here that he installed the first flushing toilet in the country. Later József Hild became his favourite, an architect whose attitude toward Neoclassicism was tempered by Romantic flexibility. At the same time, he snubbed the other leading Hungarian architect of the time, Mihály Pollack, whose severe Neoclassicism — and friendly relations with Palatine Joseph, Széchenyi's main rival — were not to his liking. It was Hild who designed his house in Pest, to which Széchenyi first wanted to have a tower attached. In the mid-1840s Széchenyi turned to the young architects Frigyes Feszl and Károly Gersner, whose fresh approach and non-Classical styles he found appealing. At his instigation they prepared designs for a Polytechnic in the Rundbogenstil. At the end of his life, Széchenyi commissioned yet another promising architect, Miklós Ybl to design a parish church for Nagycenk. At his demand Ybl moved the spire from the principal façade — which would have been the conventional arrangement — to the side elevation of the building.

Széchenyi's ideas were well known with his contemporaries. Bertalan Szemere, who visited England in 1836, commented on the lack of comfort in Hungarian country houses as compared with their English counter-parts, and even the lack of the term to express the idea of comfort, with virtually the same words as Széchenyi did, an obvious sign that the subject had been discussed and Széchenyi's views accepted. József Eötvös, on the contrary, spoke scornfully of English comfort in his novel *A falu jegyzője* (The village notary, 1845), mentioning just those features of the English house that Széchenyi had extolled.

One of the conclusions of the present study is that István Széchenyi's views on architecture and the influences they exerted are a subject that should deserve further investigation in the future.

Illustrations: 1. Sketch from Széchenyi's diary, English fireplace. 2. Sketches from Széchenyi's diary, English bay window and glass roof. 3. Sketch from Széchenyi's diary, the Menai Bridge in England. 4. Sketches from Széchenyi's diary, the Pont des Invalides and the Pont d'Arcole in Paris. 5—6. Sketches from Széchenyi's diary for his country house at Nagycenk. 7. Adam Clark's design for the entrance of the tunnel and the road leading to the Castle Hill in Buda, based on Széchenyi's idea. 8. Frigyes Feszl's design for a Polytechnic in Pest. 9. The parish church of Nagycenk. Miklós Ybl, 1860—64.